

महावीर अर्जुन अने योगेश्वर श्रीकृष्ण

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

समर्पण

नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे ।
सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटी युगधारिणे नमः॥

હજારો સ્વરૂપ, હજારો ચરણ, હજારો નેત્ર, હજારો મસ્તક, હજારો સાથળ તથા હજારો બાહુવાળા અંતરહિત પરમાત્માને નમસ્કાર હો. હજારો નામવાળા અને સહસ્ત્ર કોટી યુગોને ધારણ કરનારા શાશ્વત પુરુષને નમસ્કાર હો.

असितगिरिसमं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रे सुरतरुवरशाखा लेखिनी पत्रमुर्वी । लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालं तदपि तव गुणानामीश पारं न याति ॥

નીલ પર્વત જેટલું કાજળ હોય, મહાસાગર સમાન ખડીઓ હોય, કલ્પવૃક્ષની ડાળીની કલમ હોય, પૃથ્વી જેવડા કાગળ હોય અને તે લઇને સાક્ષાત સરસ્વતી સદાકાળ લખ્યા કરે, તોપણ હે નાથ! આપના ગુણનો પાર આવે નહિ.

त्वमेव माता च पिता त्वमेव त्वमेव बंधुश्च सखा त्वमेव ।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव त्वमेव सर्वं मम देव देव ॥

તમેજ માતા અને તમેજ પિતા છો, તમેજ બંધુ અને તમેજ મિત્ર છો; તમેજ વિદ્યા ને તમેજ દ્રવ્ય છો, અને હે દેવોના દેવ! તમેજ મારૂં સર્વ કાંઇ છો.

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वा प्रकृतेः स्वभात् ।
करोमि यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि ॥

કાયાથી, વાણીથી, મનથી, ઇંદ્રિયોથી, બુદ્ધિથી, ચિત્તથી, અહંકારથી કિંવા પ્રકૃતિના સ્વભાવથી જે જે કંઇ કરૂં છું, તે સર્વ હે પરબ્રહ્મ નારાયણ! આપના ચરણકમળમાં સમર્પણ કરૂં છુ.

श्री मंगलाचरण

ॐकारं बिंदुसंयुक्तं नित्यं ध्यायंति योगिनः ।
कामदं मोक्षदं चैव ॐकाराय नमो नमः ॥१॥

બિંદુસહિત ૐકાર (જે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું સર્વથી ટુંકું અને સર્વોપરિ નામ છે) જેનું યોગી પુરુષો નિત્ય ધ્યાન કરે છે અને જે કામ તથા મોક્ષના દાતા છે;તે પરબ્રહ્મ ૐકારને વારંવાર નમસ્કાર કરૂ છું.૧

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ २ ॥

અનંત બ્રહ્માંડના નાથ શ્રીમન્નારાયણને, વીરનરોમાં ઉત્તમ એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને તથા સન્માર્ગપ્રેરક દેવી સરસ્વતીને નમસ્કાર કરીને ગ્રંથનો આરંભ કરવો. ૨

सर्वदा सर्व कार्येषु नास्ति तेषाममंगलम् ।
येषां हृदिस्थो भगवान् मंगलायतनो हरिः ॥३॥

સર્વ મંગળોના ભંડાર (અને ઉદાર દાતા) એવા ભગવાન શ્રીહરિ, જે કોઇ મનુષ્યના હૃદયમાં (દર્શન, સ્મરણ કે કથા–કીર્તનાદિ દ્વારા) વિરાજમાન હોય છે; તેનું સર્વદા અને સર્વ કાર્યોમાં અમંગળ તો થતુંજ નથી–અર્થાત્ મંગળજ થાય છે.૩

व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।
नमो वै ब्रह्मविधये वासिष्ठाय नमो नमः ॥४॥

વ્યાસસ્વરૂપ ભગવાન વિષ્ણુને નમસ્કાર કરૂં છું અને વિષ્ણુસ્વરૂપ મહર્ષિ વ્યાસને, કે જે મહર્ષિ વસિષ્ઠના કુળમાં ઉત્પન્ન થયા હતા અને જેમણે વેદના વિભાગ કર્યા હતા, તેમને વારંવાર નમસ્કાર કરૂં છું.૪

अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः ।
अभाललोचनः शंभुर्भगवान् बादरायणः ॥५॥

એ ભગવાન બાદરાયણ (વ્યાસમુનિ) ચાર મુખવાળા નથી તોપણ સાક્ષાત બીજા બ્રહ્મા છે; બે હાથવાળા છતાં સાક્ષાત બીજા શ્રીહરિ છે અને કપાળે ત્રીજું નેત્ર નથી તોપણ સાક્ષાત બીજા શંકર છે.૫

महर्षि व्यास श्रीगणेश पासे महाभारत लखावे छे.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज

માત્ર પંદર વર્ષની વયમાં જ્ઞાનેશ્વરી જેવો અસામાન્ય ગ્રંથ
રચનાર મહાન જ્ઞાનવૃદ્ધ અને ચારિત્રવૃદ્ધ ભગવાન
જ્ઞાનદેવને અનેકાનેક પ્રણામ હો

નિવેદન

વેદ, ઉપનિષદ્ અને શાસ્ત્રોના લક્ષ્યભૂત બ્રહ્મવિદ્યાને પોતાની વાણી
અને કરાંગીથી ઉપદેશનાર મહાયોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને, તથા એ ભવદુઃખ-
હારિણી પરમપદદાયિની યોગકળાને ગીતારૂપે ગાઇ મહાભારતમા ગુંથી જનાર
મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાનને મનોમય પૂજન-વંદન કરીને આ ગ્રંથના પ્રકાશન
ઇત્યાદિ વિષે જણાવવાનું કે—

ભારતવર્ષમાં વેદ, ઉપનિષદ, દર્શનશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, રામાયણ, મહાભા-
રત અને ગીતા જેવી ધર્મકર્મના શિક્ષણથી ભરપૂર દેવદુર્લભ સામગ્રી હયાત
છતા તેના પ્રત્યે જનસમાજનું લક્ષ્ય ઘટતું ચાલ્યું, એટલે ધર્મઠગોને તક
મળવા માડી. તેમણે ધર્મને નામે પોતાના લોભ-લાલચ અને નીતિરીતિને
પુરાણ અને યજ્ઞાદિમાં ઋષિમુનિઓના નામે એટલા ઘુસાડી દીધાં કે ધર્મને
નામે અધર્મ અને દૈવી સંપત્તિને નામે આસુરી સંપત્તિનો પ્રચાર વધ્યો. આવું
થવાથી ધર્મસંસ્થાપનાર્થે પરમાત્મદેવની મહાન વિભૂતિરૂપ ભગવાન બુદ્ધદેવ
પ્રકટ થયા. તેમને સમ્રાટ્પદની અને બીજી સર્વ પ્રકારની લૌકિક સત્તાસામગ્રી
સારીપેઠે પ્રાપ્ત હતી; પરંતુ પૂર્વપુણ્યયોગે તેમણે તેને સવેળાથીજ અસત્-
જડ અને દુઃખરૂપે સમજી લઇને એકદમ ત્યજી દીધી. પછી સાધના પણ એવી
સાધી કે જેના પરિણામે મહર્ષિઓને પ્રાપ્ત થયેલા સનાતન સત્યો તેમને પણ
યથાવત્ જણાઇ રહ્યાં; અને સચ્ચિદાનંદમય પરમપદનો સાક્ષાત્કાર પામી
કૃતકૃત્ય થયા આ પ્રમાણે થયા પછી આવી પરમ પુનિત વિરલ વિભૂતિનું
વિશુદ્ધ અંતર જનસમાજમા ધર્મને નામે પ્રવર્તેલો અધર્મ જોઇને કકળી ઉઠે,
અને પ્રાણના ભોગે પણ ટાળવા મથે એ સ્વાભાવિક છે. સનાતન નિત્ય સત્યો
ઉપર અધર્મરૂપી કચરોપુંજો ખડકાને તેનેજ ધર્મઠગોએ ધર્મનું મુખ્ય અંગ
બનાવી દીધો હતો, તે ભગવાન બુદ્ધદેવના અલૌકિક જ્ઞાનચારિત્રના પ્રભાવથી
દૂર થઇ ગયો; અને પુનઃ તેના તેજ મોક્ષદાયક સનાતન સત્યોના પાયા ઉપર
દૈવી સંપત્તિને અને આન્તરિક સાધનાને દેશકાળાનુસાર નામનિશાન અને ભાષા
વગેરેનાં વસ્ત્રાભૂષણ સજાવીને તેની પુનઃ સંસ્થાપના કરી.

બનતુ આવ્યું છે તેમ એ સમયે પણ વખત વર્તી જઇને, ધર્મઠગો બૌદ્ધ-
ધર્મના અનુયાયી બન્યા; અને પછી ધીમે ધીમે એ ધર્મને નામે પણ પોતાની
લોલુપતા સધાય એવા વહેમો અને ક્રિયાઓ ઘુસાડવા માડી. આ પ્રમાણે જ્યારે

બૌદ્ધધર્મના નામે પણ અધર્મે—વામમાર્ગે—સ્વાર્થસાધુ ધર્મઠગોએ—કચરાપુંજાએ—કાબુ જમાવ્યો; ત્યારે સાક્ષાત્ શંકરસમાન ભગવાન શંકરાચાર્ય પ્રકટ થયા. તેમણે પુનઃ તેજ વેદશાસ્ત્રાદિદ્વારા ઉપદેશાયલા સનાતન સત્યોના પાયા ઉપર દૈવી સંપત્તિને—દિવ્ય જ્ઞાનચારિત્રને—પ્રેરનારો અને પરમ મોક્ષપ્રદાયક સનાતન ધર્મ સ્થાપિત કર્યો; અને બૌદ્ધધર્મને નામે ચલાવાયલા અધર્માઓનાં ધતીંગ નામનિશાનસહિત ઉખાડી નાખ્યાં. આથી બૌદ્ધધર્મનો પીતવસ્ત્રધારી ભેખ ભારતવર્ષમાથી નીકળી જઇ ભગવાંધારી દશનામી ભેખ ચાલુ થયો. વળી સનાતન ધર્મના સર્વોપરિ અંગરૂપ તથા વેદોના શિખરરૂપ જે અલૌકિક ઉપનિષદો, તેના આધારે રચાયલા દર્શનશાસ્ત્રો, તથા એ વેદશાસ્ત્રોના હૃદયભૂત અથવા સારાંશરૂપ જે ભગવતી ભગવદ્‌ગીતા, એના ઉપર ભગવાન શંકરાચાર્યે સરળ ભાષ્યો રચીને તેને વિશેષ સુગમ અને પ્રચલિત કર્યાં.

અત્યારે પણ એ ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્રો અને ભગવદ્‌ગીતા વેદાન્તનાં અથવા બ્રહ્મવિદ્યાનાં પ્રસ્થાન (મુખ્યસ્થાન—શ્રેષ્ઠ સ્થાન) તરીકે ગણાતા હોઇ વિદ્વાનોમાં પ્રસિદ્ધ છે. એમાં પણ ભગવદ્‌ગીતા તો તેની સરળતા, છટા અને સુંદર વ્યવસ્થાને લીધે; તથા મહાભારતમાંના કટોકટીના પ્રસંગ સાથે એનો સંબંધ હોવાને લીધે; અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જેવા મહાયોગેશ્વર તથા અર્જુન જેવા મહાવીરના દિવ્ય સંવાદરૂપ હોવાને લીધે ભારતવર્ષમાં એનો પ્રચાર વધારે થયો છે.

આ પ્રમાણે ભગવાન શંકરાચાર્યે અનેક મહાન ઉપકારો ઉપરાંત આ ગીતારૂપી અપૂર્વ રત્નને મહાભારતમાથી શોધી કાઢીને તથાં વિશેષ સુગમ અને પ્રચલિત કરીને જે મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે તે પણ વર્ણવ્યો જાય તેમ નથી. કાળે કરીને આ સંપ્રદાયને ઓથે પણ વિલક્ષણ માનવીઓએ વેદાન્તનો દુરૂપયોગ કરવા માડયો હશે તેથી, અથવા એવાં બીજાં કારણોથી કેટલાક સમર્થ આચાર્યોએ જૂદા પડીને ઉપરોક્ત પ્રસ્થાનો ઉપર બીજાં ભાષ્યો રચ્યા, અને બીજા પણ સંપ્રદાય અને ભેખ નીકળ્યા.

આ પ્રમાણે ગીતા ઉપર જૂદા જૂદા ભાષ્યો થવા ઉપરાત ટીકા—ટિપ્પણ વગેરે પણ એટલા બધા રચાયાં છે કે, એ બધું કોઇ વાચવા માગે તો દેહાન્તસુધી પણ પાર આવે નહિ.

આ પ્રમાણે માત્ર હિંદુજાતિમા કે ભારતવર્ષમાંજ નહિ પણ અન્ય જાતિઓમા અને અન્ય દેશોમાં પણ ગીતાનું અસામાન્ય મહત્ત્વ સમજી શકનારા અને તે તે દેશની ભાષામાં ઉતારનારા તથા તેનો નિત્યપ્રતિ પાઠ કરવામા અહોભાગ્ય સમજનારા અનેક દિવ્યાત્માઓ થઇ ગયા છે. ભગવતી ભગવદ્‌ગીતાનુ આ દૃષ્ટિથી પણ અસામાન્ય મહત્ત્વ દર્શાવીને તેની જયતિઓ જગાવવાની ખાસ ભલામણ કરનારો એક અસરકારક લેખ જોવામાં આવતા તેનો ભાવાર્થ આ પછી **"ગીતાજયંતિનો દિવસ"** એવા મથાળા નીચે અપાયો છે.

હિંદુસ્થાનમાં સંસ્કૃતનો પ્રચાર ઘટીને પ્રાકૃત ભાષાઓનો પ્રચાર વધ્યો, ત્યારે ગીતાજ્ઞાનને પ્રાકૃત ભાષામાં ઉતારનારા પણ સેંકડો મહાત્માઓ અને વિદ્વાનો થઇ ગયા છે; પરંતુ તેઓ પૈકી ભગવાન જ્ઞાનેશ્વરે તો માત્ર પંદર વર્ષની-

જ વયમા આ "જ્ઞાનેશ્વરી" ગ્રંથ એ સમયની મરાઠી ભાષામાં કાવ્યરૂપે રચ્યો ! એ ભાષાના આદ્યકવિ પણ તેઓજ હતા. આ ગ્રંથમાં ગીતાજ્ઞાન તેમણે એવા સર્વસુગમ પ્રકારથી, વિસ્તારથી અને સાધનસંપત્તિના વર્ણનસહિત એવું સાંગોપાગ સમજાવ્યું કે એનો પણ જોટો જગતભરમાં મળવો દુર્લભ છે.

એ 'જ્ઞાનેશ્વરી'ની મહત્તાવિષે આ પછીના ઉપોદ્‌ઘાતમાં તેમજ શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજના ચરિત્રમા સારી રીતે વિવેચન આવ્યું છે; એટલે અહીં એટલુંજ જણાવવાનું કે, જે ભાષામાં આ પદ્યબંધ મૂળગ્રંથ છસો વર્ષપર રચાયો, તે મહારાષ્ટ્રના સમગ્ર સાહિત્યમાં અદ્યાપિપર્યંત સર્વોપરિ ગણાતો આવ્યો છે. ભગવાન જ્ઞાનેશ્વરના સમકાલીન શ્રીવામદેવ, તેમના પછી મહારાષ્ટ્રમાં થઇ ગયેલા તુકારામ, એકનાથ, રામદાસ અને વિષ્ણુબાવા જેવા સમર્થ મહાત્માઓએ તથા અન્ય અનેકાનેક કવિઓ અને વિદ્વાનોએ આ ગ્રંથનો અત્યંત ભાવપૂર્વક આદર કર્યો છે. આ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રીય ગ્રંથોના ઇતિહાસમા જેમ જ્ઞાનેશ્વરી ગ્રંથ સર્વથી પહેલો છે; તેમ યોગ્યતામા પણ સર્વોપરિ ગણાય છે. ધર્મગ્રથતરીકે, કાવ્યગ્રંથતરીકે કે વ્યવહારનીતિના ગ્રંથતરીકે પણ જ્ઞાનેશ્વરીના સિંહાસનને–સર્વોપરિ પદને–ડોલાવે એવો એક પણ ગ્રંથ હજીસુધી એ ભાષામા રચાયો નથી. જૂદા જૂદા દર્શનશાસ્ત્રો, વિવિધ કળાઓ અને ભિન્ન ભિન્ન ધંધાઓ ઉપરાત બીજી પણ અનેકવિધ બાબતો, પ્રાણીઓ, વસ્તુઓ, બનાવો, પ્રસંગો તેમજ જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને પાકશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ વિષે એમા જે હકીકતો આવે છે; તે ઉપરથી પણ હરકોઇને જણાય તેમ છે કે, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ તો અનેકવિધ જ્ઞાન–વિજ્ઞાનના ઈશ્વરજ હતા.

વળી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, મહાવીર અર્જુન, રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને સંજયના સ્વભાવનાં જેવાં આબેહુબ ચિત્ર શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજે આપ્યા છે; તેવાં ગીતા ઉપરની બીજી કોઇ પણ ટીકામાં મળી આવશે નહિ. ભાષાગૌરવ, પદલાલિત્ય, ઉપમાચાતુર્ય, ઉપરાઉપરિ બધબેસતા દૃષ્ટાતો, અસાધારણ વ્યવહારજ્ઞાન, અતુલ્ય ગુરુભક્તિ, સર્વપ્રત્યે નમ્રભાવ, અદ્દ્‌ભુત પ્રભુપ્રેમ, સરલ અને અસરકારક રીતે ઉચ્ચ સિદ્ધાતો સમજાવવાની ખુબી ઈત્યાદિ અનેક બાબતોમા આ ગ્રંથ જે વિશેષતા ધરાવે છે; તે અન્યત્ર મળવી દુર્લભ છે.

ભગવાન જ્ઞાનેશ્વર, તેમના પછી થઇ ગયેલા એકનાથ અને તુકારામ આદિ ધુરધર આચાર્યોના તેમજ સર્વ મહારાષ્ટ્રવાસીઓના મહાન ધર્માચાર્ય મનાયા છે. મહારાષ્ટ્ર દેશ અને મહારાષ્ટ્રીય ભાષાપર તેમણે કરેલા ઉપકારો મહાન્ છે. તેમની હયાતીમા તો તેમના સેવાસમાગમથી અનેકાનેક માનવો કૃતાર્થ થયા હશે; પરંતુ તેમના પછી પણ સંસારતાપથી પરિતપ્ત થયેલા પુષ્કળ માનવો તેમના ઉત્તમ ગ્રંથોના સદુપયોગથી તથા તેમના સાચા અનુયાયી સંત ભક્તોના પ્રતાપથી સુખશાતિ અને કલ્યાણનો માર્ગ પામ્યા છે અને પામશે.

જ્ઞાનેશ્વરીના મૂળ ગ્રંથની મુબઇ, પૂના ઇ૦ સ્થળોમાં જૂદે જૂદે હાથે અનેક આવૃત્તિઓ નીકળી છે; તથા મૂળ ઓવી અને મરાઠી ગદ્યાત્મક ભાષાંતર સાથે તેના બે પુસ્તક નીકળેલાં છે. એમાં એકના અનુવાદક શ્રીયુત કૃષ્ણાજી નારાયણ

આઠલ્યે ટેંભુકર તથા 'કેરલ કોકિલ' ના સંપાદક એ બે હોઇને પ્રકાશક શ્રીયુત ત્રિંબક જનાર્દન ગુર્જર છે. બીજા ગ્રંથના અનુવાદક અને પ્રકાશક પુણાનિવાસી શ્રીમાન વિનાયક નારાયણ જોષી સાખરે છે. ઉપલા બન્ને ગ્રંથો મહારાષ્ટ્રીય પ્રજામા સારો આદર પામ્યા છે.

આવા અતિ ઉપકારક જ્ઞાનેશ્વરી ગ્રંથનો લાભ ગુજરાતી જિજ્ઞાસુઓ સહેલાઇથી લઈ શકે એટલા માટે આ સંસ્થા તરફથી તેનો ગુર્જર અનુવાદ ડભોલી-નિવાસી સ્વર્ગસ્થ શ્રીરત્નસિંહ દીપસિંહ પરમાર પાસે તૈયાર કરાવ્યો હતો; અને તે પહેલી આવૃત્તિરૂપે સં ૧૯૬૮ મા (રૂ. ૧–૧૦–૦ થી અને આ ચોથી આવૃત્તિમાં છે તેવા કાગળ સાથે રૂા. ૨ થી) પ્રસિદ્ધ થયો હતો. એમા ઓવીઓનો અનુવાદ શ્રી. સાખરે મહારાજના અનુવાદને આધારે તેમજ ટિપ્પણો મુખ્યત્વે શ્રીયુત ટેંભુકરવાળા ગ્રંથ ઉપરથી અપાયાં હતાં.

એ પહેલી આવૃત્તિ પછી પણ તેની એટલી બધી માગણી રહી કે અન્યત્ર ચાર પાચ રૂપિયે નીકળેલી પ્રતો પણ ઉપડી ગઈ અને છેવટે બજારમાં આ ગ્રંથ રૂ. ૨૦ સુધીની કિંમતે વેચાયો! આ જોતાં એની બીજી આવૃત્તિ સત્વર નીકળવી જોઇતી હતી. પરંતુ દરેક પુસ્તક જોઈ તપાસીને તેમાં ઠીકઠાક કરવા જેવું જણાય તો તે કર્યા–કરાવ્યા પૃછીજ છપાવવું, એવું ધોરણ ચાલુ કરાયું હતું; તથા પાછળથી નીકળેલુ શ્રીયુત રઘુનાથ માધવ ભગાડે બી. એ. ના હાથનું હિંદી ભાષાતર ઠીક જણાવાથી તેની પણ સહાયતાપૂર્વક નવી આવૃત્તિ યોજવાનું ઠર્યું હતું તેથી એ કાર્ય ઢીલમાં પડયું હતુ.

એ પછી શ્રીયુત ગોવર્ધનદાસ કહાનદાસ અમીન પાસે ઉપરોક્ત હિંદી જ્ઞાનેશ્વરીનો અનુવાદ તૈયાર કરાવાયો અને તેનો તથા અત્ર તરફથી આગળ છપાયલા અનુવાદનો ઉપયોગ કરીને તથા એ અનુવાદોમા કોઇ કોઇ સ્થળે ન્યૂનતા જણાઇ તે દૂર કરવા માટે, જેના ઉપરથી તે ભાષાતર તૈયાર થયેલા તે હિંદી તથા મરાઠી ગ્રંથોનો પુનઃ પણ ઉપયોગ કરીને બીજી આવૃત્તિ યોજાઇ હતી. આમ છતા અનુવાદકોતરીકે ત્રણ નહિ પણ ઉપરોક્ત બેજ સજ્જનોના નામ (બીજી આવૃત્તિથી) અપાતા રહે છે.

આ પ્રમાણે આ અનુવાદ યોજવામાં ઉપરોક્ત બે મરાઠી તથા ત્રીજા હિંદી ભાષાન્તરનો ઉપયોગ કરાયલો હોવાથી આ સ્થળે એ ત્રણે ગ્રંથોના અનુવાદક તથા પ્રકાશક મહાશયોનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે. વળી એકસાથે ચાર પુસ્તકોના ઉપયોગપૂર્વક આ અનુવાદ યોજવામા સ્વામી કૃષ્ણાનંદપુરીએ નિષ્કામભાવે જે સહાય કરી છે, તેને માટે એ બંધુ પણ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

ભગવાન જ્ઞાનેશ્વરનું ચરિત્ર અનેક ભક્તો અને કવિઓએ મહારાષ્ટ્રીય ભાષામાં વર્ણવીને અનેક પ્રકારે તેમના ગુણાનુવાદ ગાયા છે. એ પદ્યાત્મક ચરિત્રો ઉપરથી રચાયલા બે મરાઠી પુસ્તકો ઠીક જણાયા. એમા એકના લેખક શ્રીયુત બળવંત ખંડોજી પારખ અને પ્રકાશક નિર્ણયસાગર પ્રેસના માલિક હતા; અને બીજા પુસ્તકના લેખક તથા પ્રકાશક પુણાનિવાસી શ્રીમાન લક્ષ્મણ રામચંદ્ર પાંગારકર બી. એ. હતા. આ ગ્રંથ સાથે જોડાયલું

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું ચરિત્ર ઉપલાં બંને પુસ્તકો ઉપરથી યોજાયેલું હોવાથી તેના ઉપરોક્ત લેખક–પ્રકાશક સજ્જનોનો આભાર માનીએ છીએ.

મૂળ સાથે સરખાવીને વાંચવા ઇચ્છનારને મદદ મળવા માટે પહેલી આવૃત્તિમાં જે દરેક ઓવીના અંક અપાયા હતા; તેનો ઉપયોગ હજારમાં કોઇ-કનેજ હોય એમ લાગવાથી બીજી આવૃત્તિથી દરેક શ્લોકની ટીકા પૂરી થાય ત્યાંજ ઓવીનો અંક અપાય છે.

મનુષ્યોને જ્ઞાનની સાથે ગમ્મત મળે, એવા ઉદ્દેશથી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તથા તેમના કનિષ્ઠ બંધુ સોપાનદેવે યોજેલી 'જ્ઞાનપટ' અને 'સોપાનપટ'વાળી રમતો આગલી આવૃત્તિઓ સાથે અપાયલી; તેના કરતાં આ આવૃત્તિ વખતે મોટા કાગળપર છપાઇ છે અને શિલક હશે ત્યાંસુધી તેની એકેક પ્રત જ્ઞાનેશ્વરી સાથે અપાતી રહેશે.× આ રમતોવિષે વધુ વિવેચન આ આવૃત્તિમાં પૃષ્ઠ ૮૩,૮૪ મા જણાશે.

આ ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિ સં. ૧૯૭૯ ના જ્યેષ્ઠ–આષાઢમા મોઘારતને લીધે રૂ. ૩)થી નીકળી હતી. થોડાજ માસમા તે ખપી જતાં ત્રીજી આવૃત્તિ સં. ૧૯૮૦ ના આષાઢ–શ્રાવણમા ૨ાા થી નીકળી હતી; અને ત્યાર પછી સાડાચાર વર્ષે આ ચોથી આવૃત્તિ નીકળે છે.

૧૯૮૦ કરતાં પ્રેસાદિ ખર્ચ જૂજ ઘટવા બદલ આ ચોથી આવૃત્તિનું મૂલ્ય (અત્યાર સુધી ચાલતા આવેલા સર્વ પ્રકારનો વહિવટી ખર્ચ ચઢાવવાના ધોરણે) ૨ાા છપાયું હોત. છતા તે રૂ. ૨) (રેશમી પૂંઠા સાથે ૨ા) છપાયુ છે; તથા કેટલાક માસસુધી એમાં પણ ચાર આના કમી રખાયા છે; તેનુ કારણ બહારની આર્થિક સહાય નથી.

"પારિભાષિક શબ્દોની સમજૂત" આમાં ત્રીજી આવૃત્તિથી ઉમેરાઇ હતી. ગીતામાહાત્મ્ય પછી તેની પૂરવણીતરીકે ૪૫ શ્લોક આ ચોથી આવૃત્તિમા ઉમેરાયા છે. ગીતામાહાત્મ્ય ઉપલક દૃષ્ટિથી અત્યુક્તિભરેલું ભાસે ખરૂં; પરંતુ ઉંડી દૃષ્ટિએ જોનારને એવું નહિ ભાસે. દાખલાતરીકે એક મજુરને રોજનો રૂપીઓ મળતો તે ખાનપાન પાછળ ઉડાવી દેતો. એ જોઇને તેના એક પૈસાદાર પડોશીને કોઇએ ટાણો માર્યો કે, તમારા જેવા પૈસાદાર કરતા તો આ નિર્ધન મજુર ખાધેપીધે સુખી કહેવાય. શેઠે કહ્યું કે, એ હજી આરોગ્યમા સમજતો નથી અને "નવાણુંનો ધક્કો" પણ એને લાગ્યો નથી. પછી એ વાતની ખાત્રી કરી આપવા માટે એ શેઠે તે મજુરના ઘરમાં નવાણું રૂપીઆની થેલી ગુપચૂપ નખાવી દાધી. થેલી હાથમા આવતા મજુર ધણીધણીયાણીને સોમા માત્ર એકજ ઓછો જણાવાથી તેમણે ચાર દિવસ ખાવામા કસર કરીને સો પૂરા કર્યા. પણ એથી એક તો તેમને કરકસરની ટેવ બંધાઇ; બીજું અજીર્ણ, સુસ્તી ને ઓડકાર પણ ટળ્યા, અને ઇસ્પિતાલ તથા પાયખાનાના પણ આંટાફેરા મટયા. આમ સાદા

× એ બને રમતોના જોડખાતું છૂટક મૂલ્ય ૦–૧–૦, પાચ પ્રતનો ૦ા, ૨૫ નો રૂ. ૧) અને સો પ્રતના ૩ ૩ા છે.

ગીતાજયંતિનો દિવસ

ખરેખર, ગીતાના જેવો દિવ્યસંદેશવાહક ગ્રંથ આજસુધી બીજો નથીજ રચાયો. ગીતાના સંબંધમાં માનવજાતિએ એટલી બધી આલોચના-પ્રત્યાલોચના કરી છે કે તેટલી આજસુધી બીજા કોઇ પણ ગ્રંથના સંબંધમાં થઇ નથી અને થવાનો સંભવ પણ નથી. ગીતાના કેવળ અંતરંગ રૂપ ઉપરજ એટલુ બધું લખાયુ છે કે, જો તે બધાનો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો મહાભારત જેવડા તો કેટલાય ગ્રંથો તૈયાર થાય.

ગીતાના **કાવ્યમાધુર્ય** ઉપર કવિ મુગ્ધ છે; ગીતાના **સાર્વભૌમ નીતિ-શાસ્ત્ર** ઉપર નીતિજ્ઞ ગળગળો થઇ જાય છે; તેના નિષ્કામ કર્મયોગ ઉપર કર્મયોગી આફરીન છે અને તેની **વીરત્વભરી વાણી** ઉપર દૃઢપ્રતિજ્ઞ માનવ આસક્ત થાય છે. કોઇ ગીતાને **જ્ઞાનનો સાગર** કહે છે, તો કોઇ તેને **ઉપ-નિષદોનું હૃદય** કહે છે; અને કોઈ **કર્મયોગશાસ્ત્ર** કહે છે, તો કોઇ **ભક્તિસૂત્ર** કહે છે. વાસ્તવમા ગીતા એ નટવર **શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની ઝોળી** અને સ્વર્ગનું **કલ્પ-વૃક્ષ** છે, કે જેનાવડે માનવી જે કંઇ જોઇએ તે પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે. જો એમ ન હોત તો ગીતામાથી લોકોની ભિન્ન ભિન્ન રુચિ અનુસાર કર્મયોગ, ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ, પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ વગેરે ચિત્રવિચિત્ર ફળો ક્યાથી નીકળી શકત?

એક દિવસે રોમન જાતિનું નામ સાભળતાજ યૂરોપની જાતિઓ ભીંજા-યલી બિલ્લીની પેઠે ધ્રુજતી હતી; એક સમયે બેબીલોનિયનોના ડરથી યૂરોપીયનો થરથર કંપતા હતા; એક જમાનામાં યૂરોપ, એશિયા અને આફ્રિકામા ઇજી-પ્શિયનોનો દમામ ચાલતો હતો અને એક કાળમા ગ્રીકોની ધાક સમસ્ત યૂરોપ-મા ફેલાઈ ગઇ હતી. પરંતુ એ જોરાવર જાતિઓ પણ કાળરૂપી સમુદ્રમા ક્યાંની ક્યાંય વિલીન થઇ ગઇ; અને હિંદુજાતિ, કે જે કાસ્પિયન, ઝીલ, બલ્ક, હિરાત અને ત્રિવિષ્ટપ(તિબેટ)માંની જાતિઓ કરતાં પણ ઘણા કાળ પહેલાં ધર્મક્ષેત્ર-કુરુક્ષેત્રમા, સુરસ શ્રુતિમંત્રોની લહરિમા અવગાહન કરતી હતી તે આજ-પર્યંત ટકી રહી! આનું કારણ શું? અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તેનું જબ્બરદસ્ત કારણ તેનું ઉદાત્ત સાહિત્ય છે. વળી આ વાત પણ સત્ય છે કે, એ સાહિત્યનું મંથન કરીને યોગેશ્વર કૃષ્ણચંદ્રે ગીતામા તેનું હૃદય એવી સુંદર રીતે ગોઠવી દીધું છે, કે જેથી કરીને સંસારમા આર્ય-હિંદુજાતિની પ્રતિષ્ઠા અને મહિમા-નો પ્રચાર કરનાર ગીતા જેવો બીજો કોઇ પણ ગ્રંથ નથી.

આજે હિંદુજાતિ ગુલામ છે, દરિદ્ર છે અને છિન્નભિન્ન છે. ધૂર્ત જાતિઓ તેને "કપિલા ગાય" માને છે; પરંતુ જ્યારે એ કપિલા ગાય (હિંદુજાતિ) ગીતાની અભય વાણી તરફ કાન માડે છે, ત્યારે તેઓ તેને ભૂખ્યા વાઘ જેવી માને છે અને તેમના ગાત્ર ઢીલાઢબ થઈ જાય છે! જ્યારે વિદેશી જાતિઓ જુએ છે કે, ફૈઝીએ ફારસીમા, અબુ સુલેહે અરબીમા, સ્લેગને લેટિનમા, ડિમિટ્રિયસે ગ્રીકમા, બનુ કે

ફ્રેંચમાં, લોરિંજરે જર્મનમાં, સ્તાનિસલસ ગેટીએ ઇટાલીમા અને ટૉમ્સન, આર્નોલ્ડ, ડેવિસ તથા ચાર્લ્સ વિલ્કિન્સને અંગ્રેજી ભાષામાં ગીતાના અનુવાદ કરીને ઘણી ખરી નીતિશૂન્ય જાતિઓમાં સદાચારશાસ્ત્રનો પ્રકાશ ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; ત્યારે એ પ્રજાઓ શરમની મારી મસ્તક નમાવે છે અને હિંદુ-જાતિને આદિગુરુ, આદિસભ્ય, આદિવીર, આદિનીતિજ્ઞ અને આદિશાસક માને છે. પછી ભલેને એ માન્યતા પેટમા સતાડી રાખીને તેઓ સ્વાર્થસાધનાને ખાતર મિસ મેયો જેવી સ્ત્રીઓને માયાજાળ ફેલાવવામા છૂટે હાથે મદદ કરે! ચાર્લ્સ વિલ્કિન્સને ગીતાનો જે અનુવાદ કર્યો છે, તેની ભૂમિકા વૉરન હેસ્ટિંગ્સ સાહેબે લખી છે. એ ભૂમિકામાં તેમણે મુક્તકંઠે સ્વીકાર્યું છે કે **"કોઇ પણ જાતિને ઉન્નતિના શિખરે ચઢાવવામાં ગીતાનો ઉપદેશ અદ્વિતીય છે."** અમેરિકાનો સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર એમર્સન તો ગીતાના પુસ્તકને પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષજ રાખતો હતો. કેમકે ગીતાને તે સમગ્ર વિશ્વના સાહિત્યમાનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ, માનવના ચિંતનની સર્વશ્રેષ્ઠ સામગ્રી તથા અનુભવની સૌથી મહાન સંપત્તિ માનતો હતો. જ્યારે તે ગીતાના **"सर्वभूतस्थ चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।"** એ શ્લોકને વાચતો, ત્યારે તેનુ આખું શરીર પુલકિત થઈ જતું, તેનું હૃદય નાચી ઉઠતુ અને તે કલાકોના કલાકો સુધી આનંદાશ્રુ વહાવતો! તે પોતાના ગીતા–પુસ્તકને ઇષ્ટદેવની મૂર્તિસમાન ગણતો અને તે પુસ્તક હજીસુધી ન્યુયૉર્કની એક લાઇબ્રેરીમાં સુરક્ષિત છે. ચીની ભાષામા ગીતાનો અનુવાદ કરનાર ચીનો માણસ તો શ્રીકૃષ્ણના જ્ઞાન ઉપર એટલો બધો મુગ્ધ હતો કે તે દરરોજ ત્રણ–ચાર વાર પ્રેમ–રુદન કરતો હતો! ચીનાઓએ પણ તેનુંજ નામ "કિષનજી" (કૃષ્ણજી) પાડ્યું હતુ! હજી પણ ત્યા તે એજ નામથી ઓળખાય છે અને તેનુ અસલ નામ લુપ્ત થઈ ગયુ છે! બાલી અને જાવા બેટની "કવિ–ભાષા"મા ગીતાના કેટલાયે ગદ્ય–પદ્ય અનુવાદ છે અને ફિલ્મોમા ગીતાના બધા દૃશ્યો દેખાડવામા આવે છે. આ વિશાળ ભારતમાં તો વેદો કરતા પણ ગીતાની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે.

આપણે ત્યાની તો વાતજ જૂદી છે. અહી તો જેણે ગીતા ઉપર કંઇ પણ લખ્યું ન હોય તે સમર્થ આચાર્યજ ગણાતો નથી. કેમકે તેમનો કોઈ પણ મત કે સિદ્ધાંત એવો હોતો નથી, કે જેનું તેમણે ગીતાથી સમર્થન ના કર્યું હોય. એજ કારણથી અદ્વૈતવાદી શંકરાચાર્ય, વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી રામાનુજાચાર્ય, વિશુદ્ધાદ્વૈતવાદી વલ્લભાચાર્ય, દ્વૈતવાદી મધ્વાચાર્ય અને દ્વૈતાદ્વૈતવાદી નિમ્બાર્કાચાર્ય વગેરેએ અને તેમના અનુયાયીઓએ ગીતા ઉપર એટલા ભાષ્યો, વ્યાખ્યાઓ, વૃત્તિઓ, વિવૃત્તિઓ, ટીકાઓ, ટિપ્પણીઓ, આલોચનો, રહસ્યો અને વિવરણો સંસ્કૃતમા લખ્યા છે કે એ બધું જો કોઇ વાચવા માગે, તો તે પાછળ કોઇપણ માણસને બે–ચાર જન્મ તો લેવાજ પડે! આ સાંપ્રદાયિક વિવેચનો ઉપરાંત ગીતા ઉપર સેંકડો સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાગ્રંથો પણ સંસ્કૃતમા લખાયા છે. ભારતીય પ્રાકૃત ભાષાઓમાં પણ શ્લોકાનુવાદ, ભાવાનુવાદ, છાયાનુવાદ, આલોચન, અંતરંગ વિવરણ અને બહિરંગ સમાલોચનાના

અગણિત ગ્રંથો નીકળ્યા છે. એમા લોકમાન્ય તિલક, હીરેન્દ્રનાથ દત્ત અને અરવિંદ ઘોષના ગ્રંથો સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે. તુલસીકૃત રામાયણસિવાય ભારતવર્ષમાં કોઇ પણ ભાષામાં એવો કોઇપણ ગ્રંથ નથી કે જેનો ગીતાના જેટલો પ્રચાર હોય. પ્રત્યેક ધર્મપ્રેમી હિંદુ તેનો નિત્ય–પાઠ કરે છે. મરણ વખતે પણ ગીતોપદેશ સંભળાવવાની અત્યંત પ્રાચીન પરિપાટી આપણે ત્યાં છે. વધારે તો શું, ભારતના જડ–ચેતન–માત્રમાં ગીતાઉપદેશના સંસ્કારો ભર્યા પડયા છે. અલબત્ત તે અવ્યક્ત છે, વ્યક્ત નથી; સુપ્ત (સૂઇ રહેલા) છે, જાગ્રત નથી.

ગીતાના આ દિવ્ય કિંતુ અવ્યક્ત અને સુપ્ત ઉપદેશને વિકાસ અને જાગૃતિના નવીન સ્વાગ સજાવવા એજ હિંદુજાતિનુ આજનું પરમ આવશ્યક કાર્ય છે. આપણે ગીતા વાંચીએ છીએ, પરંતુ તેનો સદુપયોગ કરવાનું જાણતા નથી. આપણે " निर्वैरः सर्वे भूतेषु " નો પાઠ કરીએ છીએ, પરંતુ ઘરમાજ વેર-ઝેરના દાવાનળ સળગી રહ્યા હોય છે. આપણે " युध्यस्व विगतज्वरः " નું રટણ કરીએ છીએ, પરતુ ધર્મ અને જાતિની રક્ષાર્થે રણાગણમા કૂદી પડતાં ડરીએ છીએ ! આપણે " क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ " નુ પારાયણ કરીએ છીએ, પરંતુ મા–બ્હેનોની બે-આબરૂ થતી જોવા–જાણવા છતાયે નપુંસકતા દર્શાવીએ છીએ ! આપણે " सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभंते युद्धमीदृशम् " નો દમ મારીએ છીએ, પરતુ દેશની સ્વાધીનતાના સંગ્રામમા નાગી તલવારોની ધારો ઉપર નાચના કરીએ છીએ ! આપણે " क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप " ની બુલંદ ગર્જના કરીએ છીએ, પણ હીજડાઓની પેઠે બીજાઓના માર ખાયા કરીએ છીએ ! આપણે " नैनं छिंदन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः " ની બડાઇ હાકીએ છીએ; પરતુ ધર્માત્માઓના તનતોડ પરિશ્રમ છતાયે આત્મબળના પ્રતાપથી સંસારને ચકિત કરી શકતા નથી !

ગીતાનો નિત્યપાઠ કરો, તેને સમજો અને તે પ્રમાણે આચરણ કરો. જો તમે એ પ્રમાણે કરો, જો ગીતાનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરો, તો તો એનો એક શ્લોક પણ તમારી નસોમા ચેતના જગાવવાને પૂરતો છે ગીતાનો એક એક શબ્દ, એક એક અભય વાણીનો એવો નમુનો છે, કે જે અભય વાણીનો ભક્ત મહાકાળને પણ ધૂળ ભેગો કરી શકે તેમ છે; તો પછી મનુષ્યોના તે શા હિસાબ ? હકીકત આવી હોવાથી પ્રત્યેક દેશાભિમાનીએ આ અભય વાણીને પોતાના હૃદયપટ ઉપર સુવર્ણાક્ષરે લખી લેવી જોઇએ. હિંદુસગઠનના નિશામા મસ્ત રહેનાર વ્યક્તિઓએ એવો પ્રખર પ્રયત્ન કરવો જોઇએ, કે જેથી પ્રત્યેક હિદુગૃહમા આ અભયવાણીનુ–આ ગીતોપનિષદ્નુ રામનામની પેઠે રટણ થાય. જેઓ સંસ્કૃતમા ગીતા સમજી શકતા નથી, તેઓ પોતાની માતૃભાષામા વાચે અને જેઓ માતૃભાષા પણ જાણતા નથી તેઓ બીજાઓ પાસે વંચાવીને સાભળે. આ રીતે જે દિવસે બધા હિદુઓ ગીતાભક્ત થઇ તેનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરીને હિદુજાતિ સમક્ષ જાગૃતિનો શખનાદ ગજાવશે, તે દિવસે આ ભૂમડળમા એવી કોઇ જાતિ નહિ રહે કે જે આપણી સામે આખ પણ ઉચી કરી શકે. જે દિવસે આપણે ધર્મરક્ષણ અને દેશાભિ-

માનને ખાતર વીરવ્યાઘ્ર અર્જુનની પેઠે ત્રિલોકવિજયી ગાંડીવનો વિજયટંકાર કરીશું, તે દિવસે આ સંસારમા એવી તે કયી પ્રબળ શક્તિ છે કે જે ઘુંટણીએ પડીને શિર ના નમાવે? ગીતા–સિદ્ધાંતના પાયા ઉપર જે દિવસે આપણે હિંદુસંગઠન કરી લઇશું, તે દિવસે વિશ્વની પ્રભુતામત્ત શક્તિઓ પણ ધ્રૂજી ઉઠશે અને ભયંકર કૃતાંત કાળ પણ કંપી ઉઠશે.

પૂનાના ગીતાધર્મ મંડળે માગશર સુદ ૧૧ નો દિવસ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં ગીતા–દિવસતરીકે ઉજવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એજ દિવસે સંસારમાં સૌથી મહાન યુદ્ધ મહાભારત શરૂ થયું હતુ અને ધર્મના રક્ષણાર્થે આપણે પણ એજ દિવસથી મહાભારત શરૂ કરવાની આવશ્યકતા છે. આ તિથિ લોકમાન્ય તિલકે નક્કી કરેલી છે અને કેટલાયે વર્ષોથી આ પુણ્યદિવસ ઉજવાય છે પણ ખરો. આ દિવસે સમસ્ત દેશમાં ગીતાપ્રવચનો, ગીતાવ્યાખ્યાનો, ગીતોપદેશસબંધી લેખો, ગીતા–પાઠ અને ગીતા–સમાલોચનાઓ કરવાની એ મંડળે સૂચનાઓ કરેલી છે. મંડળ ઇચ્છે છે કે, તે દિવસે પ્રત્યેક હિંદુ કમમાં કમ ગીતાના એક અધ્યાયનો પાઠ અવશ્ય કરે અથવા સાંભળે. હિંદુ મહાસભાના દિલ્હીવાળા અધિવેશનમા પણ એવો ઠરાવ પસાર થયો હતો.

વાસ્તવમા ઉપરોક્ત મંડળની એ યોજનાની જેટલી સ્તુતિ કરીએ તેટલી ઓછી છે. એમા તો શંકાજ નથી કે, આ પદ્ધતિથી જનતામાં ગીતાનો કંઇ પણ પ્રચાર વધશે, અને જેટલો પ્રચાર વધશે, તેટલો સંગઠનનો કિલ્લો મજબૂત થતો જશે. અમને તો વિચાર કરતા મહા આશ્ચર્ય થાય છે કે, જે જાતિમા ગીતા જેવો જ્વલંત ઉપદેશક ગ્રંથ છે, તેનું સંગઠન થતા આટલી બધી વાર શા સારૂ થાય છે! પરંતુ એ તો ત્યારેજ થઇ શકે, કે જ્યારે ગીતાનો રામનામની પેઠે પ્રચાર થાય અને તેના ઉપદેશોનો આચાર–વ્યવહારમા ઉપયોગ થવા લાગે. તેથી આ ગીતા–દિવસને મહાન મહોત્સવનું રૂપ અપાવુ જોઇએ. તે દિવસે "तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः" ના તુમુલ નિનાદથી ભારતવર્ષના વાયુમંડળને ભરપૂર કરી દેવું જોઇએ. એ દિવસે બલુચિસ્તાનથી આસામ અને હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી "तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून् भुंक्ष्व राज्यं समृद्धम्" ની એવી બુલંદ ગર્જના થવી જોઇએ, કે જેથી વિરાટ હિંદુજાતિનાં ફેફસાંમા ગરમ લોહી ધસી આવે અને સંગઠનનો સુદૃઢ દુર્ગ રચવાને બુદ્ધિપૂર્વક આગળ ધસે.

('હિંદૂપંચ' ના ૧–૧૨–૨૭ ના અગ્રલેખનો સ્વતંત્રાનુવાદ)

श्रीगीतामाहात्म्य

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ धरोवाच ॥

भगवन्परमेशान भक्तिरव्यभिचारिणी ।
प्रारब्धं भुज्यमानस्य कथं भवति हे प्रभो ॥१॥

શ્રીપૃથ્વીદેવી પૂછે છેઃ—હે ભગવન્ ! હે પરમેશ્વર ! હે પ્રભો ! પ્રારબ્ધ કર્મને ભોગવનારા મનુષ્યના હૃદયમાં અવ્યભિચારિણી (અનન્ય-એકનિષ્ઠ) ભક્તિ ક્યા ઉપાયથી ઉત્પન્ન થાય ? ૧

॥ श्रीविष्णुरुवाच ॥

प्रारब्धं भुज्यमानो हि गीताभ्यासरतः सदा ।
स मुक्तः स सुखी लोके कर्मणा नोपलिप्यते ॥२॥

શ્રીવિષ્ણુભગવાન બોલ્યાઃ—પ્રારબ્ધને ભોગવનારો જે મનુષ્ય સદા ગીતાના અભ્યાસમાં રત રહેતો હોય, તેજ આ જગતમાં મુક્ત અને સુખી થાય છે અને કર્મથી લેપાતો નથી. ૨

महापापादिपापानि गीताध्यानं करोति चेत् ।
क्वचित्स्पर्शं न कुर्वंति नलिनीदलमंबुवत् ॥३॥

જેમ કમળપત્રને જળનો સ્પર્શ થતો નથી, તેમ જે ગીતા-જ્ઞાનનું ધ્યાન કરે છે, તેને મહાપાપાદિ પાપો કદી સ્પર્શ કરતાં નથી. ૩

गीतायाः पुस्तकं यत्र यत्र पाठः प्रवर्तते ।
तत्र सर्वाणि तीर्थानि प्रयागादीनि तत्र वै ॥४॥

જ્યાં ગીતાનું પુસ્તક હોય અને જ્યાં તેનો પાઠ પણ થયા કરતો હોય, ત્યાં પ્રયાગાદિ સર્વ તીર્થો રહે છે. ૪

सर्वे देवाश्च ऋषयो योगिनः पन्नगाश्च ये ।
गोपाल बालकृष्णोऽपि नारदध्रुवपार्षदैः ॥
सहायो जायते शीघ्रं यत्र गीता प्रवर्तते ॥५॥

જ્યાં ગીતા પ્રવર્તે છે ત્યાં સર્વ દેવો, ઋષિઓ, યોગીઓ, નાગો અને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની પણ નારદ, ધ્રુવ અને સર્વ પાર્ષદોસહિત શીઘ્ર સહાય મળે છે.

यत्र गीताविचारश्च पठनं पाठनं श्रुतम् ।
तत्राहं निश्चितं पृथ्वि निवसामि सदैव हि ॥६॥

જ્યાં ગીતાનો વિચાર, ભણવું, ભણાવવું કે શ્રવણ ચાલે છે; ત્યાં હે પૃથ્વિ ! હું નક્કીપણે અને સદૈવ નિવાસ કરૂં છું. ૬

गीताश्रयेऽहं तिष्ठामि गीता मे चोत्तमं गृहम् ।
गीताज्ञानमुपाश्रित्य त्रींल्लोकान्पालयाम्यहम् ॥७॥

હું ગીતાના આશ્રયે વસું છું; ગીતા મારૂં ઉત્તમ ગૃહ છે; અને ગીતાના જ્ઞાનનો આશ્રય લઈને હું ત્રણે લોકનું પાલનપોષણ કરૂં છું. ૭

गीता मे परमा विद्या ब्रह्मरूपा न संशयः ।
अर्धमात्राक्षरा नित्या स्वानिर्वाच्यपदात्मिका ॥८॥

ગીતા એ અવર્ણનીય પદોવાળી, અવિનાશી, અર્ધમાત્રા તથા મારી નિત્ય અને બ્રહ્મરૂપિણી પરમશ્રેષ્ઠ વિદ્યા છે; એમાં સંશય નથી. ૮

चिदानंदेन कृष्णेन प्रोक्ता स्वमुखतोऽर्जुनम् ।
वेदत्रयी परानंदा तत्त्वार्थज्ञानसंयुता ॥ ९ ॥

વળી તે ચિદાનંદ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના મુખથી અર્જુનને કહેલી ત્રણે વેદરૂપ, પરમાનંદરૂપ અને તત્ત્વરૂપ પદાર્થના જ્ઞાનથી ભરપૂર છે.

योऽष्टादशजपो नित्यं नरो निश्चलमानसः ।
ज्ञानसिद्धिं स लभते ततो याति परं पदम् ॥१०॥

જે મનુષ્ય સ્થિર મનથી નિત્ય ગીતાના અઢારે અધ્યાયનો જપ કરે છે, તે જ્ઞાનરૂપી સિદ્ધિને પામે છે અને તેથી પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે.

पाठेऽसमर्थः संपूर्णे ततोऽर्धं पाठमाचरेत् ।
तदा गोदानजं पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥११॥

સંપૂર્ણ પાઠ કરવાને અસમર્થ હોય તો તેથી અર્ધો પાઠ કરે તોપણ ગોદાન જેટલું પુણ્ય લાભે છે, એમાં સંશય નથી. ૧૧

त्रिभागं पठमानस्तु गंगास्नानफलं लभेत् ।

षडंशं जपमानस्तु सोमयागफलं लभेत् ॥ १२ ॥

ત્રીજા ભાગનો પાઠ કરનાર ગંગાસ્નાનના ફળને લાભે છે અને છઠ્ઠા ભાગનો પાઠ કરનાર સોમયાગનું ફળ લાભે છે. ૧૨

एकाध्यायं तु यो नित्यं पठते भक्तिसंयुतः ।
रुद्रलोकमवाप्नोति गणो भूत्वा वसेच्चिरम् ॥१३॥

જે પુરુષ ભક્તિપૂર્વક નિત્ય એક અધ્યાયનો પણ પાઠ કરે છે, તે રુદ્રલોકને પામે છે અને ત્યાં શિવજીનો ગણ થઈને ઘણો કાળ વસે છે. ૧૩

अध्यायं श्लोकपादं वा नित्यं यः पठते नरः ।
स याति नरतां यावन्मन्वंतरं वसुंधरे ॥ १४ ॥

જે મનુષ્ય નિત્ય એક અધ્યાય, એક શ્લોક અથવા એક ચરણનો પાઠ કરે છે, તે પણ હે પૃથ્વિ ! મન્વંતર સુધી મનુષ્યદેહ પામે છે. ૧૪

गीतायाः श्लोकदशकं सप्त पंच चतुष्टयम् ।
द्वौ त्रीनेकं तदर्धं वा श्लोकानां यः पठेन्नरः ॥१५॥
चंद्रलोकमवाप्नोति वर्षाणामयुतं ध्रुवम् ।
गीतापाठसमायुक्तो मृतो मानुषतां व्रजेत् ॥१६॥

જે મનુષ્ય ગીતાના દશ, સાત, પાંચ, ચાર, બે, ત્રણ, એક કે અર્ધા શ્લોકનો પણ નિત્ય પાઠ કરે છે; તે અવશ્ય દશહજાર વર્ષ સુધી ચંદ્રલોકને પામે છે. ગીતાનો પાઠ કરતાં કિંવા સાંભળતાં મરનારો મનુષ્ય (પશુ આદિનો નિકૃષ્ટ દેહ ન પામતાં) મનુષ્યદેહ પામે છે; ૧૫,૧૬

गीताभ्यासं पुनः कृत्वा लभते मुक्तिमुत्तमाम् ।
गीतेत्युच्चारसंयुक्तो म्रियमाणो गतिं लभेत् ॥१७॥

અને ત્યાં ગીતાનો પુનઃ અભ્યાસ કરીને ઉત્તમ મુક્તિ પામે છે. વળી "ગીતા" એવા ઉચ્ચારસહિત મરે તે પણ સદ્‌ગતિને લાભે છે.૧૭

गीतार्थश्रवणासक्तो महापापयुतोऽपि वा ।
वैकुंठं समवाप्नोति विष्णुना सह मोदते ॥१८॥

મહાપાપવાળો પણ જો ગીતાનો અર્થ સાંભળવામાં આસક્ત થાય તો તે વૈકુંઠને પામી વિષ્ણુની સાથે આનંદ ભોગવે છે. ૧૮

गीतामाहात्म्यनुं अनुसंधान

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

शौनक उवाच । શૌનક ઋષિ કહે છે:—

गीतायाश्चैव माहात्म्यं यथावत्सूत मे वद ।
पुराणमुनिना प्रोक्तं व्यासेन श्रुतिनोदितम् ॥१॥

હે સૂત પૌરાણિક! મુનિશ્રેષ્ઠ શ્રીવ્યાસજીએ શ્રુતિઓમાં વર્ણવેલું ગીતાજીનું માહાત્મ્ય મને યથાવત્ કહેવા કૃપા કરો. ૧

सूत उवाच । સૂતજી બોલ્યા:—

पृष्टं वै भवता यत्तन्महद्गोप्यं पुरातनम् ।
न केन शक्यते वक्तुं गीतामाहात्म्यमुत्तमम् ॥२॥

આપે જે પુરાતન અને ઉત્તમ ગીતામાહાત્મ્ય પૂછ્યું તે મોટે ભાગે ગુપ્ત હોવાથી યથાવત્ તો કોઈથી વર્ણવી શકાય તેમ નથી. ૨

कृष्णो जानाति वै सम्यक् क्वचित्कौंतेय एव च ।
व्यासो वा व्यासपुत्रो वा याज्ञवल्क्योऽथ मैथिलः ॥३॥

વાસ્તવમાં ગીતાનું માહાત્મ્ય પૂરેપૂરૂં તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જાણે છે. સહેજ સાજ અર્જુન જાણે છે, તેથી થોડું વ્યાસજી, તેથી થોડું શુકદેવજી અને તેથીયે થોડું યાજ્ઞવલ્કય તથા જનકરાજા જાણે છે. ૩

अन्ये श्रवणतः श्रुत्वा लोके संकीर्तयंति च ।
तस्मात्किंचिद्वदाम्यद्य व्यासस्यास्यान्मया श्रुतम् ॥४॥

બીજાઓએ તે કર્ણપરંપરાથી સાંભળીને લોકોમાં વર્ણવેલું છે, તેથી શ્રી વ્યાસજીના મુખારવિંદથી મેં જે સાંભળ્યું છે તેમાંનું કેટલુંક આજે તમને કહું છું. ૪

गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रसंग्रहैः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ॥५॥

જે ગીતા સાક્ષાત પદ્મનાભ વિષ્ણુ ભગવાનના મુખારવિંદમાંથી નીકળેલી છે; તે ગીતાનું રૂડે પ્રકારે ગાન કરવું એજ કર્તવ્ય છે; અન્ય

શાસ્ત્રોના સંગ્રહનું પ્રયોજન શું છે? ૫

यस्माद्धर्ममयी गीता सर्वज्ञानप्रयोजिका ।
सर्व शास्त्रमयी गीता तस्माद्गीताविशिष्यते ॥ ६ ॥

ગીતાગ્રંથ એટલામાટે શ્રેષ્ઠ છે કે તે સર્વોત્તમ ધર્મ–કર્મના ઉપદેશોથી ભરપૂર છે; સર્વ શાસ્ત્રમય છે; અને એ ઉપદેશોનો ઉપયોગ સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાનોમાં થઇ શકે છે. ૬

संसारसागरं घोरं तर्तुमिच्छति यो जनः ।
गीतानावं समारुह्य परं यातु सुखेन सः ॥७॥

જે મનુષ્ય આ મહાઘોર સંસારસાગરને તરી જવા ઇચ્છતો હોય તે આ ગીતારૂપી વહાણપર ચઢીને સુખેથી પાર પહોંચી જાય છે. ૭

गीताशास्त्रमिदं पुण्यं यः पठेत् प्रयतः पुमान् ।
विष्णोः पदमवाप्नोति भयशोकादिवर्जितः ॥८॥

જે પુરુષ આ પુણ્ય–પવિત્ર ગીતાશાસ્ત્રને પ્રયત્નપૂર્વક ભણે છે; તે સર્વ પ્રકારના ભયશોકાદિથી મુક્ત થઇ વિષ્ણુપદને પામે છે. ૮

गीताज्ञानं श्रुतं नैव सदैवाभ्यासयोगतः ।
मोक्षमिच्छति मूढात्मा याति बालकहास्यताम् ॥ ९ ॥

ગીતાનું જ્ઞાન જેણે સાંભળ્યું નથી અને સદા અભ્યાસયોગથીજ મોક્ષની ઇચ્છા રાખે છે; તે મૂઢ માણસ બાળકોની પેઠે ઉપહાસજ પામે છે.૯

ये शृण्वंति पठंत्येव गीताशास्त्रमहर्निषम् ।
न ते वै मानुषा ज्ञेया देवा एव न संशयः ॥१०॥

જે મનુષ્ય અહર્નિશ ગીતાશાસ્ત્ર ભણે છે; અથવા તેનો પાઠ કરે છે કિંવા સાંભળે છે; તેને મનુષ્ય નહિ, પણ નિઃસંશય દેવજ× જાણવો. ૧૦

×. આ પ્રમાણે ગીતાપ્રેમીને જે ઉપમાઓ અપાય છે અને ગીતાપાઠનું જે મહત્ ફળ દર્શાવાયું છે, તે ગીતાના ઉપદેશ મુજબ વર્તનાર માટે છે "ચેલા તેરા, પણ કહ્યા કરૂ નહિ" તેની પેઠે માત્ર ઉપલક અને દેખાડવા પૂરતોજ પાઠ કરે, અથવા બાહ્યાચાર રાખે, અને અંદરથી તો "એરણની ચોરી ને સોયનું દાન" કરવાવાળો અથવા પરોપકારને નામે સ્વાર્થ, ધર્મને નામે ધૂર્તવેડા, અભેદવાદને નામે દુરાચાર સેવે એવા બગભક્ત, અથવા શુષ્કવેદાંતિ ધર્મઠગો માટે તો નર્કદ્વારજ ખુલ્લા સમજવાં. એવા બિચારાઓને એટલું પણ નથી સમજાતુ કે, બાહ્યાચાર અને મીઠા શબ્દોથી માણસો ઠગાશે, પણ સર્વજ્ઞ

मलनिर्मोचनं पुंसां जलस्नानं दिनेदिने ।
सकृद्गीतांभसि स्नानं संसारमलनाशनम् ॥११॥

જેમ પ્રત્યેક દિવસે કરાતું જળનું સ્નાન મનુષ્યના શરીરનો મેલ દૂર કરે છે; તેમ ગીતાજ્ઞાનરૂપી જળનું સ્નાન નિત્યપ્રતિ કરવાથી સંસારરૂપી મળનો નાશ કરે છે. ૧૧

गीताशास्त्रस्य जानाति पठनं नैव पाठनं ।
परस्मान्न श्रुतं ज्ञानं नैव श्रद्धा न भावना ॥१२॥
स एव मानुषे लोके पुरुषो विड्वराहकः ।
यस्माद्गीतां न जानाति नाधमस्तत्परो जनः ॥१३॥

જે મનુષ્ય પોતે ગીતાશાસ્ત્રનું પઠન પાઠન કરવું કરાવવું જાણતો નથી, બીજા પાસેથી સાંભળતો નથી, તેમ જેનામાં શ્રદ્ધાયે નથી અને ભાવના પણ નથી; તે ગીતાને નથી જાણતો તેથી ગામમાં ભટકતા ભુંડ જેવો હોઇને તેનાથી નીચ બીજો કોઇ નથી. ૧૨,૧૩

धिक् तस्य ज्ञानमाचारं व्रतं चेष्टां तपो यशः ।
गीतार्थपठनं नास्ति नाधमस्तत्परो जनः ॥१४॥

જે મનુષ્ય (માત્ર ગીતા વાંચે છે, પણ) ગીતાના અર્થનું પઠન કરતો નથી, તેના એવા (પોપટીયા) જ્ઞાનને, (દેખાડવામાત્રના) આચારને, વ્રતને, ચેષ્ટાને, તપને અને યશને (કીર્તિને) ધિક્કાર છે. એનાથી અધમ બીજો કોઈ નથી. ૧૪

गीतागीतं न यज्ज्ञानं तद्विद्ध्यासुरसंज्ञकम् ।
तन्मोघं धर्मरहितं वेदवेदांतगर्हितम् ॥१५॥

જે જ્ઞાન ગીતામાં ગવાયું નથી, તે જ્ઞાનને વેદમાં અને વેદાન્તમાં નિંદેલું હોઇ તેને નિષ્ફળ, ધર્મરહિત અને આસુરી જ્ઞાન જાણવું. ૧૫

योऽधीते सततं गीतां दिवारात्रौ यथार्थतः ।
स्वपन्गच्छन्वदंस्तिष्ठच्छाश्वतं मोक्षमाप्नुयात् ॥१६॥

જે મનુષ્ય રાતદિવસ સૂતાં, બોલતાં, ફરતાં અને ઉભો રહેતાં

પરમાત્મા નહિજ ઠગાય. હા, ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સુદ્ધા જેને ન સમજાયું હોય, તે એટલો પણ વિચાર શામાટે લાવે! લિ૦ ખરાબ ભિક્ષુ

પણ ગીતાનું યથાર્થ રીતે અધ્યયન (અભ્યાસ, શ્રવણ, મનન) સતતપણે કર્યા કરે છે; તે શાશ્વત મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬

योगिस्थाने सिद्धपीठे शिष्टाग्रे सत्सभासु च ।
यज्ञे च विष्णुभक्ताग्रे पठन्याति परां गतिम् ॥१७॥

યોગીના સ્થાનમાં, સિદ્ધોના સ્થાનમાં, શ્રેષ્ઠ પુરુષો આગળ, સંતસભામાં, યજ્ઞસ્થાનમાં અથવા વિષ્ણુભકતો આગળ પાઠ કરવાથી મનુષ્ય પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭

गीतापाठं च श्रवणं यः करोति दिनेदिने ।
क्रतवो वाजिमेधाद्या कृतास्तेन सदक्षिणाः ॥१८॥

જે મનુષ્ય ગીતાનો પાઠ અથવા શ્રવણ નિત્યપ્રતિ કરે; તેણે દક્ષિણાસહિત અશ્વમેધાદિક યજ્ઞો કર્યા છે (એમ સમજવું). ૧૮

गीताऽधीता च येनापि भक्तिभावेन चेतसा ।
तेन वेदाश्च शास्त्राणि पुराणानि च सर्वशः ॥१९॥

જેણે ભાવભક્તિપૂર્વક તથા એકાગ્રચિત્તે ગીતાનું અધ્યયન કર્યું, તેણે સર્વ વેદો, શાસ્ત્રો અને પુરાણોનો અભ્યાસ કર્યો (એમ સમજવું).

यः शृणोति च गीतार्थं कीर्तयेच्च स्वयं पुमान् ।
श्रावयेच्च परार्थं वै स प्रयाति परं पदम् ॥२०॥

જે મનુષ્ય પોતે ગીતાર્થને સાંભળે, ગાય અને પરોપકારાર્થે અન્યને સંભળાવે, તે પરમ પદને પામે છે. ૨૦

नोपसर्पन्ति तत्रैव यत्र गीतार्चनं गृहे ।
तापत्रयोद्भवा पीडा नैव व्याधिभयं तथा ॥२१॥

જે ઘરમાં ગીતાનું પૂજન-અર્ચન થાય છે ત્યાં ત્રિવિધ દુઃખ (દૈહિક, દૈવિક અને આધિભૌતિક) પ્રવેશી શકતાં નથી, તથા વ્યાધિઓનો પણ ભય રહેતો નથી. ૨૧

न शापं नैव पापं च दुर्गतिं न च किंचन ।
देहेऽरयः षडेते वै न बाधंते कदाचन ॥२२॥

વળી તેને કોઇનો શાપ લાગતો નથી, પાપ લાગતું નથી, જરાપણ દુર્ગતિ થતી નથી; તેમ શરીરના ષડ્રિપુઓ (કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ,

મદ અને ઇર્ષ્યા) પણ કદી બાધા કરતા નથી. ૨૨

भगवत्परमेशाने भक्तिरव्यभिचारिणी ।
जायते सततं तत्र यत्र गीताभिनंदनम् ॥२३॥

જ્યાં નિરંતર ગીતાનો આનંદ વર્તે છે, ત્યાં ભગવાન પરમેશ્વરમાં અવ્યભિચારિણી—અનન્ય—એકનિષ્ઠ ભક્તિ ઉપજે છે. ૨૩

स्नातो वा यदि वाऽस्नातः शुचिर्वा यदि वाऽशुचिः ।
विभूतिं विश्वरूपञ्च संस्मरन्सर्वदा शुचिः ॥२४॥

સ્નાન કર્યું હોય વા ન કર્યું હોય, પવિત્ર હોય વા અપવિત્ર હોય, તોપણ જો તે (ગીતામાં કહેલી) પરમાત્માની વિભૂતિનું અને વિશ્વરૂપનું સંસ્મરણ કરે તો તેને સદા પવિત્ર જાણવો. ૨૪

सर्वत्र प्रतिभोक्ता च प्रतिग्राही च सर्वशः ।
गीतापाठं प्रकुर्वाणो न लिप्यते कदाचन ॥२५॥

સર્વત્ર ભોજન કરનાર અને સર્વ પ્રકારનો પ્રતિગ્રહ કરનાર (દાન લેનાર) પણ જો ગીતાપાઠ કરતો હોય તો તે તેનાથી કદીપણ લેપાતો નથી.

यस्यांतःकरणं नित्यं गीतायां रमते सदा ।
सर्वाग्निकः सदाजापि क्रियावान्स च पंडितः ॥२६॥
दर्शनीयः स धनवान्स योगी ज्ञानवानपि ।
स एव याज्ञिको ध्यानी सर्ववेदार्थदर्शकः ॥२७॥

જેનું ચિત્ત સદા ગીતામાંજ રમ્યા કરે છે; તેને સદાય અગ્નિહોત્રી, જપ કરનારો, ક્રિયાવાન, ધનવાન, પંડિત, યાજ્ઞિક, જ્ઞાની, ધ્યાની, યોગી, સર્વ વેદોના અર્થ જાણનારો અને દર્શન કરવાયોગ્ય સમજવો.

गीतायाः पुस्तकं यत्र नित्यं पाठे प्रवर्तते ।
तत्र सर्वाणि तीर्थानि प्रयागादीनि भूतले ॥२८॥

આ પૃથ્વીપર ગીતાનું પુસ્તક જ્યાં પણ નિત્યપ્રતિ પાઠ કરવામાં વપરાતું હોય, ત્યાં પ્રયાગાદિક સર્વ તીર્થ આવી વસેલાં સમજવાં. ૨૮

निवसंति सदा गेहे देहदेशे सदैव हि ।
सर्वे देवाश्च ऋषयो योगिनः पन्नगाश्च ये ॥२९॥

વળી તે ઘરમાં, અને દેહરૂપી દેશમાં, સર્વ દેવો, ઋષિઓ,

યોગીઓ અને પન્નગો સદા સર્વદા નિવાસ કરે છે. ૨૯

गीता गंगा च गायत्री सीता सत्या सरस्वती ।
ब्रह्मविद्या ब्रह्मवल्ली त्रिसंध्या मुक्तगेहिनी ॥३०॥
अर्धमात्रा चिदानंदा भवघ्नी भयनाशिनी ।
वेदत्रयी पराऽनंता तत्त्वार्थज्ञानमञ्जरी ॥३१॥
इत्येतानि जपेन्नित्यं नरो निश्चलमानसः ।
ज्ञानसिद्धिं लभेच्छीघ्रं तथांते परमं पदम् ॥३२॥

ગીતા, ગંગા, ગાયત્રી, સીતા, સત્યા, સરસ્વતી, બ્રહ્મવિદ્યા, બ્રહ્મવલ્લી, ત્રિસંધ્યા, મુક્તગેહિની, અર્ધમાત્રા, ચિદાનંદા, ભવઘ્ની, ભયનાશિની, વેદત્રયી, પરા, અનંતા અને તત્ત્વાર્થજ્ઞાનમંજરી (તત્ત્વરૂપી અર્થના જ્ઞાનનો ભંડાર), એ ગીતાનાં અઢાર નામનો સ્થિર મનથી જે નિત્ય જપ કરે; તે જ્ઞાનની સિદ્ધિને શીઘ્ર પામે છે અને તેના પરિણામે પરમ પદરૂપ મોક્ષ પણ પામે છે. ૩૦–૩૨

यद्यत्कर्म च सर्वत्र गीतापाठं प्रकीर्तयेत् ।
तत्तत्कर्म च निर्दोषं कृत्वा पूर्णमवाप्नुयात् ॥३३॥

જે જે કર્મ કરે તે સર્વમાં ગીતાપાઠનું સ્મરણ કરે, તે તે કર્મ નિર્દોષ રીતે કરાય છે અને વિનાવિઘ્ને પૂરૂં થાય છે. ૩૩

पितॄनुद्दिश्य यः श्राद्धे गीतापाठं करोति वै ।
संतुष्टाः पितरस्तस्य निरयाद्यांति सद्गतिम् ॥३४॥
गीतापाठेन संतुष्टाः पितरः श्राद्धतर्पिताः ।
पितृलोकं प्रयांत्येव पुत्राशीर्वादतत्पराः ॥३५॥

જે મનુષ્ય શ્રાદ્ધમાં પિતૃઓના નિમિત્તે ગીતાનો પાઠ કરે, તેના પિતૃઓ સંતુષ્ટ થાય અને નરકમાં હોય તો ત્યાંથી પણ સદ્ગતિ પામે છે; અને ગીતાપાઠથી પ્રસન્ન થયેલા તથા શ્રાદ્ધથી તર્પિત થયેલા એ પિતૃઓ પુત્રને આશીર્વાદ દેતા થકા પિતૃલોકમાં જાય છે. ૩૪,૩૫

लिखित्वा धारयेत्कंठे बाहुदंडे च मस्तके ।
नश्यंत्युपद्रवाः सर्वे विघ्नरूपाश्च दारुणाः ॥३६॥

જે માણસ ગીતાને લખીને ગળામાં, હાથ ઉપર કે મસ્તકે ધારણ કરે છે; તેના વિઘ્નોરૂપી સર્વ દારુણ ઉપદ્રવો પણ નાશ પામે છે. ૩૬

देहं मानुषमाश्रित्य चातुर्वर्ण्येषु भारते ।
न शृणोति पठत्येव गीतामसृतरूपिणीम् ॥३७॥
हस्तात्त्यक्त्वाऽमृतं प्राप्तं कष्टात्क्ष्वेडं समश्नुते ।
पीत्वा गीतामृतं लोके लब्ध्वा मोक्षं सुखी भवेत् ॥३८

ભારતભૂમિમાં કોઇ પણ વર્ણમાં મનુષ્યદેહ પામવા છતાં જે મનુષ્ય અમૃતરૂપિણી ગીતાને ભણે કે સાંભળે નહિ, તે હાથમાં આવેલું અમૃત તજીને દુઃખથી વિષનું પાન કરે છે; અને જે ગીતારૂપી અમૃતનું પાન કરે છે તે આ સંસારમાં સુખી થઇને દેહાંતે મોક્ષ પામે છે. ૩૭,૩૮

जनैः संसारदुःखार्तैर्गीताज्ञानं च यैः श्रुतम् ।
संप्राप्तममृतं तैश्च गतास्ते सदनं हरेः ॥३९॥

સંસારનાં દુઃખોથી દુઃખી થયેલા જે મનુષ્યે ગીતાનું જ્ઞાન સાંભળ્યું છે તેને અમૃત પ્રાપ્ત થયું જાણવું; અને તે વૈકુંઠને પ્રાપ્ત થયો છે, એમ જાણવું.

गीतामाश्रित्य बहवो भूभुजो जनकादयः ।
निर्धूत कल्मषा लोके गतास्ते परमं पदम् ॥४०॥

આ લોકમાં ઘણાયે રાજાઓ જનકાદિની પેઠે ગીતાનો આશ્રય લઇ પાપરહિત થઈને પરમ પદને પ્રાપ્ત થયેલા છે. ૪૦

गीतासु न विशेषोऽस्ति जनेषूच्चावचेषु च ।
ज्ञानेष्वेव समग्रेषु समा ब्रह्मस्वरूपिणी ॥४१॥

ગીતા સમજવામાં ઉચ્ચ–નીચનો ભેદ નથી. કેમકે ગીતા બ્રહ્મ-સ્વરૂપિણી હોવાથી તેનું જ્ઞાન સૌ કોઇને માટે સમાન છે. ૪૧

यः श्रुत्वा नैव गीतार्थं मोदते परमादरात् ।
नैवाप्नोति फलं लोके प्रमादाच्च वृथा श्रमम् ॥४२॥

(આવા અતિઉપકારક) ગીતાગ્રંથનો અર્થ વાંચવા કે સાંભ-ળવા છતાં પણ જેને પરમ આદર અને આનંદ ઉપજતો નથી, તે મનુષ્યના પ્રમાદને લીધે (અર્થાત્ તે ચિત્ત પરોવીને ગીતાર્થ વાંચતો–સાંભળતો નથી, અથવા તો ગીતાના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તતો નથી તેથી)

ગીતામંત્રના ન્યાસ, ધ્યાન ઇત્યાદિ

ઋષિ, છંદ, દેવતા, બીજ, શક્તિ અને કીલક

ॐ अस्य श्रीमद्भगवद्गीतामालामंत्रस्य भगवान्वेदव्यास ऋषिः॥ अनुष्टुप् छंदः॥ श्रीकृष्णः परमात्मा देवता॥ [1]अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषस इति बीजम् ॥ [2]सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति शक्तिः ॥ [3]अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच इति कीलकम् ॥

અર્થાત્ આ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતારૂપી માળામાં મણકાતરીકે સમાયલા શ્લોકોમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો જે દિવ્ય ઉપદેશ સમાયલો છે, તે પરમાત્મપ્રેરિત વેદ, ઉપનિષદ્, અને શાસ્ત્રોના સારરૂપ, ધર્મમય અને પરમ પદદાયક હોવાથી મંત્રરૂપજ છે. આવા મહાઉપકારક સેંકડો મંત્રમણિઓથી ગુંથવામાં આવેલી આ ભગવદ્ગીતારૂપી મંત્રમાળાના **ઋષિ** (ઋષિ એટલે કે પરમાત્મદર્શનપૂર્વક જીવનમુક્ત થયેલા જે વેદશાસ્ત્રસંપન્ન અને પરમસિદ્ધ મહાજ્ઞાનીએ આપ્તવચનોથી અને અંતર્યામીની પ્રેરણાથી જે જે દિવ્ય સિદ્ધાંત, રહસ્ય અને ધર્મકર્માદિ જાણ્યાં–અનુભવ્યાં હોય, અને તે તેના દ્રષ્ટાતરીકે રહીને પરમ પદદાયક લોકહિતાવહ સ્તોત્ર કે મંત્રરૂપે યોજ્યું હોય તે) ભગવાન **વેદવ્યાસ છે. છંદ અનુષ્ટુપ છે અને દેવતા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા** છે. **"જે શોક કરવા યોગ્ય નથી, તેનો તું શોક કરે છે અને વાતો બુદ્ધિમાનના જેવી બોલે છે[1]"** એ વચન ગીતામંત્રનું **બીજ**–એટલે કે આરંભનું કારણ છે; **"સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને એક મારે(પરમાત્માને)જ શરણે આવ[2]"** (અર્થાત્ બીજું–ત્રીજું જવા દઇને સર્વભાવથી એક મારૂં પરમાત્માનુંજ શરણ લે–મારા ઉપદેશને અનુસર) આ મંત્ર ગીતાના સર્વ મંત્રોમાં **શક્તિ-રૂપ** છે; અને **"હું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ, તું શોક ન કર.[3]"** એ મંત્ર આ ગીતારૂપી મંત્રમાળાનો **કીલક** એટલે કે

---

૧ જુઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૧૧. ૨,૩–જુઓ અધ્યાય ૧૮, શ્લોક ૬૬.

આધાર,ખીલો અથવા સ્તંભ છે–અર્થાત્ આ ગીતાગ્રંથનો સર્વ ભાર અથવા આધાર આ કીલક ઉપર છે.

ન્યાસવિષે સમજણ

હરકોઇ મંત્રનો પાઠ કે જપ કરવા પહેલાં શરીરની બાહ્ય શુદ્ધિ કરવા ઉપરાંત આંતરિક શુદ્ધિ અને જ્ઞાનની દૃઢતા અર્થે હાથ ઇત્યાદિ અંગોમાં સામાન્યરૂપે રહેલા જીવાત્માને વિશેષરૂપે રહેલો કલ્પીને તેનું મહત્ત્વ સૂચવનારા તે તે મુખ્ય મંત્રોનો વિધિપૂર્વક ન્યાસ (એટલે જમાવ) કરવો; (અર્થાત્ તે તે મંત્રોમાં સમાયલી સાવ સાચી અને આંતરિક દૃઢતા તથા નિડરતાને આપનારી સમજણને અધિકાધિક મજબૂત કરવામાટે નિત્યપ્રતિ તે તે માન્યતા પ્રમાણેનો દૃઢ સંકલ્પ તે તે અંગોદ્વારા પોતાના અંતઃકરણમાં જમાવતા રહેવું–જગાડતા રહેવું–મજબૂત કરતા રહેવુ) અને પોતાના એ દિવ્ય અને અમર જીવાત્માને એવી રીતે તે તે અંગમાં તે તે ગુણોની મૂર્તિરૂપે રહેલો કલ્પીને તે તે અંગદ્વારા તે આત્માને નમન કરવુ. આવી રીતે પાઠ કરનારે પ્રથમ મંત્રરૂપ બનવું એને 'ન્યાસ' કર્યો, એમ કહે છે. આ ક્રિયા હરહમેશ ઉંડી સમજણપૂર્વક અને નિયમિત રીતે થવાને પરિણામે પાઠકના જ્ઞાનમાં દૃઢતા થાય, અને તેના પરિણામે ચારિત્રબળ પણ કેવું ખીલી ઉઠે એ તદ્દન સ્પષ્ટ વાત છે. અનુભવી ઋષિમુનિઓએ યોજેલી આવી અનેકવિધ ક્રિયાઓ અને વિદ્યાઓની ખુબી નહિ સમજવાથી તેને ધતિંગ કહેનારા પણ હોય છે. ન્યાસની આ ક્રિયાઓ લપ કાઢવાની પેઠે જેમ તેમ કરાતી જોઇને જોનારને અભાવ ઉપજે એ પણ સ્વાભાવિક છે. માટે તે પૂરી સમજણપૂર્વક, શાન્તિપૂર્વક અને ન આવડતી હોય તેણે એ ક્રિયા કોઇ પાસે બરાબર શીખી લેવી જોઇએ તથા વિધિપૂર્વક અને એકચિત્તે દર વખતે કરવી જોઇએ. આ ન્યાસના બે વિભાગ છે. **કરન્યાસ** અને **અંગન્યાસ.** ગીતાનો પાઠ કરનારે પ્રથમ ઉપરોક્ત ગીતામંત્રના ઋષિ, છંદ ઇત્યાદિનું સ્મરણ કરીને પછી એ ન્યાસ નીચે પ્રમાણે કરવા.

કરન્યાસનો વિધિ

[1]नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावक इत्यंगुष्ठाभ्यां नमः ॥

અર્થાત્ "આ જીવાત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી અને અગ્નિ બાળી શકતો નથી" એ મંત્ર ભણીને તથા બંને હાથના અંગુઠાને બંને હાથની તર્જનીઓ (અંગુઠા પાસેની આંગળીઓ) વડે સ્પર્શ કરીને તેને

૧, જુઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૩.

अगुष्ठाभ्यां नमः એમ બોલીને નમસ્કાર કરવા.

[1]न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुत इति तर्जनीभ्यां नमः ॥

અર્થાત્ "આ જીવાત્માને પાણી પલાળી શકતું નથી અને પવન સૂકવી શકતો નથી" એ મંત્ર ભણીને બંને હાથની તર્જનીઓને અંગુઠાઓથી સ્પર્શ કરીને तर्जनीभ्यां नमः કહીને તેને નમસ્કાર કરવા.

[2]अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव चेति मध्यमाभ्यां नमः ॥

અર્થાત્ "આ જીવાત્મા છેદી શકાય નહિ એવો, બાળી શકાય નહિ એવો, ભીંજવી શકાય નહિ એવો અને સૂકવી શકાય નહિ એવો છે" એ મંત્ર ભણીને તથા બંને હાથની મધ્યમા(વચલી આંગળીઓ)નો અંગુઠાઓથી સ્પર્શ કરીને તેને मध्यमाभ्यां नमः એમ બોલીને નમસ્કાર કરવા.

[3]नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन इत्यनामिकाभ्यां नमः ॥

અર્થાત્ "આ જીવાત્મા નિત્ય, સર્વવ્યાપક, સ્થિર, અચળ અને સનાતન (જગત ઉપજ્યું ત્યારથી) છે" એ મંત્ર ભણીને બંને હાથની અનામિકાઓ(ટચલીની પાસેની આંગળીઓ)ને અંગુઠાઓથી સ્પર્શ કરીને તેને अनामिकाभ्यां नमः એમ બોલીને નમસ્કાર કરવા.

[4]पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश इति कनिष्ठिकाभ्यां नमः ॥

અર્થાત્ "હે અર્જુન ! મારાં સેંકડો અને હજારો રૂપોને જો" એ મંત્ર ભણીને તથા બંને હાથની ટચલી આંગળીઓને અંગુઠાઓથી સ્પર્શ કરીને कनिष्ठिकाभ्यां नमः એમ બોલીને તેને નમસ્કાર કરવા.

[5]नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि चेति करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ॥

અર્થાત્ "આપનાં રૂપ અનેક પ્રકારનાં, દિવ્ય તથા અનેક વર્ણ અને આકારનાં છે" એ મંત્ર ભણીને બંને હાથની હથેળીઓનો તથા તેના પાછલા ભાગોનો યથાક્રમ સ્પર્શ કરીને करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः એમ બોલીને તેને નમસ્કાર કરવા. એ પછી હૃદયાદિ અંગન્યાસનો વિધિ આવે છે.

હૃદયાદિ અંગન્યાસનો વિધિ

[6]नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावक इति हृदयाय नमः ॥

અર્થાત્ "આ જીવાત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી અને અગ્નિ બાળી શકતો નથી" એ મંત્ર ભણીને हृदयाय नमः એમ બોલીને જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડાઓથી હૃદયને સ્પર્શ કરીને તેને (હૃદયદ્વારા આત્માને) નમસ્કાર કરવા.

૧–જુઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૩. ૨, ૩–જુઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૪. ૪, ૫–જુઓ અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૫. ૬–જુઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૩.

[1]न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुत इति शिरसे स्वाहा ॥

અર્થાત્ "એને પાણી ભીંજવી શકતું નથી અને પવન સૂકવી શકતો નથી" એ મંત્ર ભણીને शिरसे स्वाहा (માથાને સ્વાહા) એમ બોલીને જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડાવડે મસ્તકને સ્પર્શ કરવો.

[2]अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव चेति शिखायै वषट् ॥

અર્થાત્ "આ આત્મા છેદી શકાય નહિ એવો, બાળી શકાય નહિ એવો, ભીંજવી શકાય નહિ એવો અને સૂકવી શકાય નહિ એવો છે" એ મંત્ર ભણીને शिखायै वषट् (શિખાને વષટ્) એમ બોલીને જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડાવડે ચોટલીનો સ્પર્શ કરવો.

[3]नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन इति कवचाय हुम् ॥

અર્થાત્ "આ આત્મા નિત્ય, સર્વવ્યાપક, સ્થિર, અચળ અને સનાતન છે" એ મંત્ર ભણીને તથા कवचाय हुम् એમ બોલી બંને હથેળીઓ બંને ખભાને અડાડી અદબ વાળીએ તેમ કરવું. આથી કવચ પહેર્યાની ભાવના થાય છે.

[4]पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश इति नेत्रत्रयाय वौषट् ॥

અર્થાત્ "હે પાર્થ! મારાં સેંકડો અને હજારો રૂપોને જો" આ મંત્ર ભણીને તથા नेत्रत्रयाय वौषट् (ત્રણે નેત્રોને વૌષટ્) એમ બોલીને જમણા હાથની આંગળીઓના અગ્રભાગવડે બંને ચક્ષુઓને અને બંને ભ્રમરો વચ્ચે ગુપ્ત રહેલા ત્રીજા જ્ઞાનચક્ષુને સ્પર્શ કરવો.

[5]नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि चेति अस्त्राय फट् ॥

અર્થાત્ "આપનાં રૂપ અનેક પ્રકારનાં, દિવ્ય તથા અનેક વર્ણનાં છે" આ મંત્ર ભણીને अस्त्राय फट् એમ બોલીને જમણા હાથને માથાની આસપાસ પ્રદક્ષિણાથી ઉલટી રીતે ફેરવીને તેની પહેલી બે આંગળીઓવડે ડાબી હથેળીમાં તાળી વગાડવી. इति अंगन्यास समाप्त

વિનિયોગ

श्रीकृष्णप्रीत्यर्थे पाठे विनियोग इति संकल्पः ॥

અર્થાત્ દરેક પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલીને તેમની કૃપા પામવા અર્થે આ ગીતારૂપી મંત્રાવલિનો પાઠ કરવામાં (અર્થાત્ મ્હારૂં કર્તવ્ય-પ્રાપ્તવ્ય સમજવામાં) મ્હારો

૧–જુઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૩. ૨, ૩–જુઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૪. ૪, ૫–જુઓ અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૫.

વિનિયોગ કરું છું (એટલે કે તનમનથી એકચિત્તે જોડાઉં છું) એવો દૃઢ સંકલ્પ ન્યાસની છેવટે કરવો;* અને તે પછી ગીતા-મંત્રના ઋષિ અને દેવતાનું નીચે મુજબ ધ્યાન–વંદન કરવું અને તે પછીજ ગીતાનો પાઠ શરૂ કરવો.

શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતાનું ધ્યાન–વંદન

ॐ पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं।
व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्ये महाभारतम् ॥
अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनी–
मंब त्वामनुसंदधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीम् ॥ १ ॥

ૐ ભગવાન નારાયણે પોતે અર્જુનને ઉપદેશેલી, પ્રાચીન મહા-મુનિ શ્રી વેદવ્યાસજીએ મહાભારત મધ્યે ગુંથેલી, અદ્વૈતજ્ઞાનામૃતને વર્ષાવનારી, અષ્ટાદશ અધ્યાયવાળી અને આ અસત્, જડ તથા દુઃખરૂપ અસાર સંસાર ઉપરથી મોહ–મમતા ટાળનારી એવી હે ભગવતી ભગવદ્-ગીતે! હે અંબે! (હે માતા!) હું આપનું ધ્યાન ધરૂં છું. (૧)

મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાનનું ધ્યાન–વંદન

नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुद्धे फुल्लारविंदायतपत्रनेत्र।
येन त्वया भारततैलपूर्णः प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः २

હે વિશાળ બુદ્ધિવાળા અને ખીલેલા કમળ જેવાં વિશાળ નેત્રવાળા વ્યાસ ભગવાન! આપને નમસ્કાર હો. મહાભારતરૂપી તેલ પૂરીને આપેજ આ ગીતાજ્ઞાનરૂપી દીપક (અમને ધર્મકર્મનો ખરો માર્ગ દર્શાવવા સારૂ) પ્રગટાવ્યો છે. (૨)

---

* ન્યાસની છેવટે આ સંકલ્પ પણ અધ્યાત્મવિદ્યાના નિયમો સમજી લઇને ભાવભક્તિપૂર્વક કરવામા આવે તો (જેમ પંખો હલાવવારૂપે કે ખુલ્લી જગામા જવારૂપે મનુષ્યયત્ન થવાથી હવાનો લાભ વિશેષરૂપે મળે છે; તેમ) સર્વવ્યાપક પરમાત્મદેવની સર્વવ્યાપી કૃપાનો લાભ પણ જરૂર મળી શકે. અર્થાત્ પ્રભુકૃપા પામવી કે નહિ પામવી એનું કારણ કાઇ પ્રભુમા મનુષ્યોના જેવો પક્ષપાત, સ્તુતિલોભ કે સ્વચ્છંદતા હોવાનું નથી પણ 'મનુષ્યયત્ન' છે. કેમકે પ્રભુ પોતે જેમ સદાય સર્વત્ર છે તેમ પ્રભુકૃપા પણ સદા અને સર્વત્ર રહેલી છે.

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું ધ્યાન-વંદન

प्रपन्नपारिजाताय तोत्त्रवेत्रैकपाणये ।
ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ ३ ॥

શરણ થનાર ભક્તોને કલ્પવૃક્ષ પેઠે ઇચ્છિત ફળ આપનારા, એક હાથમાં ચાબુક ધારણ કરનારા, જ્ઞાનમુદ્રાયુક્ત અને ગીતારૂપી અમૃતનું દોહન કરનારા એવા હે શ્રીકૃષ્ણ! આપને નમસ્કાર હો. (૩)

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनंदनः ।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥४॥

સર્વ ઉપનિષદોરૂપી ગાયો છે; તેના દોહનારા ગોપાલનંદન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે; અર્જુનરૂપી વત્સ છે; મહાન ગીતામૃતરૂપી દૂધ છે અને બુદ્ધિશાળી પુરુષો તેના ભોક્તા (પીનારા) છે. (૪)

वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् ।
देवकीपरमानंदं कृष्णं वंदे जगद्गुरुम् ॥ ५ ॥

વસુદેવના પુત્ર, દિવ્ય રૂપવાળા, કંસ અને ચાણૂર દૈત્યોનો નાશ કરનારા અને દેવકીને પરમ આનંદ આપનારા હે શ્રીકૃષ્ણ! હે જગદ્ ગુરો! હું આપને વંદન કરું છું. (૫)

भीष्मद्रोणतटा जयद्रथजला गांधारनीलोपला ।
शल्यग्राहवती कृपेण वहनी कर्णेन वेलाकुला ॥

अश्वत्थामविकर्णघोरमकरा दुर्योधनावर्तिनी ।
सोत्तीर्णा खलु पांडवै रणनदी कैवर्तकः केशवः ॥६॥

ભીષ્મ અને દ્રોણરૂપી કિનારાઓવાળી, જયદ્રથરૂપી જળવાળી, શકુનીરૂપી નીલ પથ્થરવાળી, શલ્યરૂપી ઝૂડવાળી, કૃપાચાર્યરૂપી પ્રવાહવાળી, કર્ણરૂપી મોજાંવાળી, અશ્વત્થામા અને વિકર્ણરૂપી ભયાનક મગરમચ્છવાળી અને દુર્યોધનરૂપી ઘુમરીવાળી જે યુદ્ધરૂપી નદી, તેને આપ શ્રીકૃષ્ણરૂપી સુકાની મળ્યા તેથીજ પાંડવો તરી ગયા છે. (૬)

पाराशर्यवचः सरोजममलं गीतार्थगंधोत्कटं ।
नानाख्यानककेसरं हरिकथासंबोधनाबोधितम् ॥
लोके सज्जनषट्पदैरहरहः पेपीयमानं मुदा ।
भूयाद्भारतपंकजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे ॥७॥

ગીતાના અર્થરૂપ ઉત્કટ સુગંધવાળું, નાના પ્રકારનાં આખ્યાનોરૂપી કેસરવાળું, હરિકથાના ઉપદેશવડે પ્રફુલ્લ થયેલું, જગતમાંના સજ્જનરૂપી ભમરાઓ નિરંતર આનંદપૂર્વક જેના રસનું પાન કરે છે એવું, કલિકાળનાં પાપનો વિનાશ કરનારૂં અને પરાશરના પુત્ર શ્રીવ્યાસ મુનિના વાણીરૂપી વિશાળ સરોવરમાં ઉગેલું એવું મહાભારતરૂપી કમળ અમારૂં કલ્યાણ કરનારૂં થાઓ. (૭)

मूकं करोति वाचालं पंगुं लंघयते गिरिम् ।
यत्कृपा तमहं वंदे परमानंदमाधवम् ॥ ८ ॥

જેમની કૃપા મુંગાને વાચાળ કરે છે અને પાંગળાને પર્વત ઉલ્લંઘાવે છે; તે પરમાનંદસ્વરૂપ માધવને હું વંદન કરૂં છું. (૮)

यं ब्रह्मावरुणेंद्ररुद्रमरुतः स्तुन्वंति दिव्यैः स्तवैर्वेदैःसांगपदक्रमोपनिषदैर्गायंति यं सामगाः॥ ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यंति यं योगिनो ।
यस्यांतं न विदुःसुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥९॥

બ્રહ્મા, વરુણ, ઇંદ્ર, રુદ્ર અને મરુત્ (વાયુ) વગેરે દેવતાઓ દિવ્ય સ્તોત્રોવડે જેમની સ્તુતિ કરે છે; સામવેદનું ગાન કરનારા મુનિઓ અંગ, પદ, ક્રમ અને ઉપનિષદ્‌સહિત વેદોવડે જેમની સ્તુતિ ગાય છે; તેમનામાં પરોવાયલા ચિત્તવડે ધ્યાનમાં સ્થિર થયેલા યોગીઓજ જેમનાં દર્શન કરી શકે છે; અને દેવો તેમજ અસુરો જેમના પારને જાણી શકતા નથી; એવા પરમાત્મદેવને નમસ્કાર હો. (૯)

કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો

દ્વિવિધ પ્રકૃતિ—(૧)પરા—એ જીવભૂતા છે. (૨) અપરા એ જડ છે. તેના આઠ ભેદ છે. આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, પૃથ્વી,મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર.
ત્રિવિધ કર્મ—કર્મ, અકર્મ અને વિકર્મ.
ત્રણ ગુણ—સત્ત્વ, રજ અને તમ.
ત્રિવિધ તાપ—આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક.
ત્રણ દોષ—શરીરના—ચોરી, વ્યભિચાર અને હિંસા.
ત્રણ દોષ—મનના—તૃષ્ણા, ચિંતા અને બુદ્ધિમંદતા.
ચાર દોષ—વાણીના—નિંદા, અસત્ય, કઠોરતા અને વધારે પડતું બોલવું.
ચતુર્વિધ અન્ન—ભોજ્ય(ચાવવાનું),પેય (પીવાનું),લેહ્ય (ચાટવાનું),ચોષ્ય (ચૂસવાનું)
ચાર આશ્રમ—બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ.
ચાર અવસ્થા—જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તુર્યા.
ચાર પુરુષાર્થ—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ.
ચાર પાદ બ્રહ્મના—વૈરાટ, હિરણ્યગર્ભ, ઈશ્વર અને ઈશ્વરસાક્ષી.
ચાર પાદ આત્માના—વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાજ્ઞ અને તુરીય.
ચાર માત્રા ૐકારની—અકાર, ઉકાર, મકાર અને અર્ધમાત્રા (અમાત્ર).
ચાર પ્રકારના ભક્ત—આર્ત, અર્થાર્થી, જિજ્ઞાસુ અને જ્ઞાની.
ચાર પ્રકારના મનુષ્ય—પામર, વિષયી, જિજ્ઞાસુ (મુમુક્ષુ) અને મુક્ત.
ચાર મહાવાક્ય—प्रज्ञानं ब्रह्म (ઋગ્વેદ), तत्त्वमसि (સામવેદ), **अयमात्मा ब्रह्म** (અથર્વ વેદ), अहंब्रह्मास्मि (યજુર્વેદ)
ચાર પ્રકારની મુક્તિ—સામીપ્ય, સાયુજ્ય, સારૂપ્ય અને સાર્ષ્ટિ.
ચાર પ્રકારની યોનિ—જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્‌ભિજ્જ.
ચાર પ્રકારના યોગ—હઠયોગ, મંત્રયોગ, લયયોગ અને રાજયોગ.
ચાર પ્રકારની વાણી—પરા, પશ્યતી, મધ્યમા અને વૈખરી.
ચાર પ્રકારના શબ્દ—ઘોષ, ધ્વનિ, નાદ અને ૐકાર.
અંતઃકરણચતુષ્ટય—મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર.
પાંચ મુખ્ય આસન—(યોગના) સિદ્ધ, પદ્મ, ભદ્ર, વજ્ર અને સ્વસ્તિક.
પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય—શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, જીભ અને નાસિકા.
પાંચ વિષય—(જ્ઞાનેંદ્રિયના) શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ.
પાંચ કર્મેંદ્રિય—વાચા, હાથ, પગ, ગુદા અને ઉપસ્થ.
પાંચ વિષય—(કર્મેંદ્રિયના) બોલવું, આપવું-લેવું, ચાલવું, મળત્યાગ, મૂત્રત્યાગ.
પાંચ ક્લેશ—અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ.
પાંચ પ્રકારનાં કર્મ—નિત્ય, નૈમિત્તિક, કામ્ય, પ્રાયશ્ચિત્ત અને નિષિદ્ધ.
પાંચ કોષ—અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય.
પાંચ દેવતરુ—મંદાર, પારિજાત, સંતાન, કલ્પ અને હરિચંદન.
પાંચ પ્રાણ—પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન.

પાંચ ઉપપ્રાણ—નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, ધનંજય અને દેવદત્ત.
પાંચ ભૂત—આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી.
છ ઋતુ—વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ, હેમંત અને શિશિર.
છ શાસ્ત્ર-ષડ્દર્શન—ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા, ઉત્તરમીમાંસા.
છ પ્રમાણ—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ અને અનુપલબ્ધિ.
કપિલાષષ્ઠી—એ પર્વ બહુધા ૬૦ વર્ષે આવે છે. માસ ભાદ્રપદ, પક્ષ કૃષ્ણ, તિથિ ષષ્ઠી, વાર ભોમ, નક્ષત્ર રોહિણી, યોગ વ્યતિપાત અને મહાનક્ષત્ર હસ્ત; એટલા યોગો એકઠા થાય ત્યારે એ આવે છે.
સપ્તકુલપર્વત—મહેન્દ્ર, મલય, સહ્ય, શક્તિમાન, ઋક્ષ, વિંધ્ય અને પારિયાત્ર.
સપ્તધાતુ—રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર.
સપ્તપાતાલ—અતલ, વિતલ, સુતલ, તલાતલ, મહાતલ, રસાતલ અને પાતાલ.
સપ્તસ્વર—નિષાદ, ઋષભ, ગાંધાર, ષડ્જ, મધ્યમ, ધૈવત અને પંચમ.
સાત સ્વર્ગ—ભૂ:, ભુવ:, સ્વ:, મહ:, જન:, તપ: અને સત્ય.
સાત ચક્ર—આધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મણિપુર, અનાહત, વિશુદ્ધ, આજ્ઞા, સહસ્રદલપદ્મ.
આઠ અંગ (યોગનાં)—યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ.
આઠ દિગ્ગજ—ઐરાવત, પુંડરીક, વામન, કુમુદ, અંજન, પુષ્પદંત, સાર્વભૌમ અને સુપ્રતિક.
આઠ પ્રકારના સાત્ત્વિક ભાવ—સ્તંભ, સ્વેદ, રોમાંચ, સ્વરભંગ, કંપ, વૈવર્ણ્ય, અશ્રુપાત અને પ્રલય.
અષ્ટલોકપાલ—ધર, ધ્રુવ, સોમ, અન્હ, અનિલ, અનલ, પ્રત્યુષ અને પ્રભાસ.
અષ્ટસિદ્ધિ—અણિમા, મહિમા, ગરિમા, લધિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકામ્ય, ઇશિતા અને વશિતા (શ્રીમદ્‌ભાગવત એકાદશ સ્કંધનો અધ્યાય ૧૫ જુઓ.)
નવ પ્રકારની ભક્તિ—શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન.
નવ રસ—અલંકાર શાસ્ત્રમાંના-શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, બીભત્સ, અદ્‌ભુત અને શાંત.
દશ નિયમ—"दानमिज्या तपो ध्यानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः।
व्रतोपवासौ मौनं च स्नानं च नियमा दश॥
દાન, યજ્ઞ, તપ, ધ્યાન, સ્વાધ્યાય, બ્રહ્મચર્ય, વ્રત, ઉપવાસ, મૌન અને સ્નાન.
દશ યમ—आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा दम आर्जवम्। प्रीतिः प्रसादो माधुर्यमक्रोधश्च यमा दश॥ અર્થાત્ અક્રૂરતા, ક્ષમા, સત્ય, અહિંસા, દમ, સરળતા, પ્રીતિ, પ્રસન્નતા, માધુર્ય અને શાંતિ, એ દશ યમ છે.
એકાદશ રુદ્ર—મૃગવ્યાધ, સર્પ, નિર્ઋતિ, અજૈકપાત્, અહિર્બુધ્ન્ય, પિનાકી, દહન, ઇશ્વર, કાપાલી, મહાદ્યુતિ અને ભર્ગ.
ચૌદ મનુ—સ્વાયંભુવ, સ્વારોચિષ, ઉત્તમ, તામસ, રૈવત, ચાક્ષુષ, વૈવસ્વત, સાવર્ણિ, દક્ષસાવર્ણિ, બ્રહ્મસાવર્ણિ, રુદ્રસાવર્ણિ, દેવસાવર્ણિ, ઇંદ્રસાવર્ણિ, ધર્મસાવર્ણિ.

શ્રી જ્ઞાનેશ્વરીનો ઉપોદ્‌ઘાત×

મનુષ્ય આ જગતમાં જન્મ્યો, એનું નામ 'તે ભવસાગરમાં આવ્યો' એમ કહેવા કરતાં તે 'સંશયસાગરમાં આવ્યો' એમ કહેવું વિશેષ શોભે તેમ છે. સંસારનો અર્થજ 'સંશય' એવો ગ્રહણ કરવામાં આવે તો તે અર્થ મનુષ્યને આત્મજ્ઞાનના માર્ગમાં ઉત્તમ સહાયક થઈ પડે તેમ છે; કેમકે જન્મપર્યંત તે સંશયમાંજ ગુંચવાયલો રહે છે. સત્ય તથા અસત્ય, સન્માર્ગ અને કુમાર્ગ, અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ, સુખ અને દુ:ખ ઇત્યાદિ દ્વંદ્વોના યથાર્થ જ્ઞાનના અભાવે, તેની જીવન-નૌકા, ચક્ષુરહિત યા ત્રિદોષજવરના ભોગ થઇ પડેલા એકાદ નૌકાપતિની નૌકાની પેઠે સંસારસમુદ્રની યાત્રામાં વિવિધ દુ:ખ અને વિઘ્નરૂપી ખડકોની સાથે વારંવાર અથડાયાજ કરે છે.

બાળકનો જન્મ થયા પછીથી તેની જ્ઞાનેંદ્રિયો પોતાનાં કાર્ય શરૂ કરે એટલે પ્રથમ તો તેને માતાનો બોધ થાય છે. ભૂખ લાગે તો મા! તરસ લાગે તો મા! દુ:ખ થાય તો મા! ઠંડી લાગે તો મા! જે કાંઇ થાય તે સર્વના નિવારણને માટે મા, મા અને માનેજ તે ઓળખે છે. તેના પ્રેમનું સ્થાન મા, સર્વસમર્થ મા અને કર્તાધર્તા માજ હોય છે. મા સિવાય જગતમાંની બીજી કોઇ વસ્તુનું મહત્ત્વ તેના ધ્યાન-પર હોતુંજ નથી. કોઇ મારવાને આવે કે ડોળા કાઢે, કિંવા કોઈની ભીતિ લાગે તો તે માતાનીજ સોડમાં ભરાઇ જાય છે. જાણે માતાના જેવો બલિષ્ઠ વીર ત્રિભુવનમાં કોઈ છેજ નહિ, એમ તેને લાગે છે; પરંતુ જેમ જેમ જ્ઞાનનો અધિક વિકાસ થવા પામે છે, તેમ તેમ તેની પ્રથમની માન્યતા તેને ભૂલભરેલી લાગે છે. તેના જોવામાં આવે છે કે, તેની માતા તેના પિતાની આજ્ઞાનુસાર વર્તે છે અને તેની સેવા કરે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેને તે શિક્ષાવચન કહે તે પણ તે મૌન રહીને સહન કરે છે. હવે તે જુએ છે કે, જે માતા પ્રત્યેક સંકટમાં તેને છાતી સરસું દાબીને ધીરજ આપે છે અને તેનું સંરક્ષણ કરે છે, તેના કરતાં પિતાજ સમર્થ છે; પણ આ પછી થોડો વખત વ્યતીત થાય એટલે તેને એ માન્યતા પણ ભૂલભરેલી લાગે છે; કારણ કે સર-

× શ્રીયુત કૃષ્ણાજી નારાયણ આઠલ્યે ટેંભૂકરે મરાઠી ટીકા સાથે કાઢેલી જ્ઞાનેશ્વરી સાથે જોડેલા 'મનોગત'માંના અગત્યના ભાગોનો ભાવાર્થ આ ઉપોદ્‌ઘાતરૂપે આપવામાં આવ્યો છે.

કારનો એકાદ પટાવાળો આવ્યો એટલે ઘરમાં છૈયાં-છોકરાંપર અને સર્વપર અંકુશ રાખનાર પિતા પણ ગભરાઇ જાય છે. આથી પિતાના કરતાં સરકાર બળવાન છે, એવી તેના મનની માન્યતા થાય છે. વળી પાછું તેના જોવામાં આવે છે કે, એવી બલાઢય સરકારના પંજામાંથી બિનગુન્હેગાર ઠરીને છૂટવાને માટે, કિંવા મહાવ્યાધિ લાગુ પડ્યો હોય ત્યારે તેના પંજામાંથી મુક્ત થવાને માટે તે માતાપિતા પ્રભુ આગળ પ્રાર્થના કરે છે; જેથી તે બાળકને જ્ઞાન થાય છે કે, સર્વથી સમર્થ તો પરમેશ્વરજ છે.

પછી તે જેમ જેમ ઉંમરમાં આવતો જઇને જગતમાં ચાલતી વિવિધ ચર્ચાઓ શ્રવણ કરે છે, તેમ તેમ ઈશ્વરના સંબંધમાં તેમજ બીજા સૂક્ષ્મ વિષયોના સંબંધમાં અનેક સંશય અને તર્કવિતર્ક તેના હૃદયમાં ઉઠવા લાગે છે. પરમેશ્વર નિરાકાર છે કે સાકાર? જો તે નિર્વિકાર, નિરાકાર અને અદ્દશ્યજ છે, તો પછી તે છે એમ શાથી કહી શકાય? ગત જન્મોનું જો આપણને સ્મરણ રહેતું નથી તો પછી ગત જન્મો ધરાવનાર પ્રાણી પુનર્જન્મ પામે તોયે શું અને નવું પ્રાણી નિર્માણ થાય તોયે શું? ઉભયનો અર્થ તો એકજ થાય છે. પૂર્વસંચિત અનુસારજ જો પ્રાણીઓને બુદ્ધિ તથા સુખદુઃખો પ્રાપ્ત થતાં હોય તો જે પ્રાણીનો જન્મ પહેલવહેલોજ હોય તેને પૂર્વસંચિત શું હોય? તેને બુદ્ધિ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય? અને તેને સુખ-દુઃખ શાથી પ્રાપ્ત થાય? આવા સંશયના હજારો તરંગો અંતઃકરણપર એક પછી એક આવીને અથડાય છે અને સંશયરૂપ સમુદ્રમાં તેને ગોથાં ખવડાવ્યા કરે છે. તેનું જ્ઞાન વારંવાર બદલાતું રહે છે અને તેથી તેને પ્રથમનો સિદ્ધાંત અસત્ય અને પાછળનો સત્ય ભાસે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને સિદ્ધાંતો બદલાયા કરવાનો ક્રમ ચાલ્યાજ કરે છે. એકાદ કાચનું લોલક પણ બાલ્યદશામાં પ્રાણસમાન પ્રિય લાગે છે; પણ મોટા થયા પછી જ્યારે હીરામાણેકનું મૂલ્ય સમજવા લાગીએ છીએ, ત્યારે પ્રથમની એવી સમજણ ભૂલભરેલી લાગે છે અને સુવર્ણ, રત્નો ઇત્યાદિજ ખરી સંપત્તિ છે, એમ લાગવા માંડે છે. 'પછી જો કોઈ પ્રકારે વિવેકની પ્રાપ્તિ થાય, તો વળી જગતના મહારાજ્ય જેવી વસ્તુઓ પણ તુચ્છ લાગે અને ખરા સુખનું સાધન તથા ખરી સંપત્તિ કોઇ નિરાળીજ વસ્તુ થઇ પડે; તો તે વાત જૂદી છે.'

'ચક્ષુથી દેખાય તેજ સત્ય' એ સિદ્ધાંત જો સત્ય માનીએ તો તેની દશા પણ ઉપલા સિદ્ધાંતોના જેવીજ થાય છે. સૂર્ય પ્રત્યેક દિવસે

પૂર્વમાંથી નીકળી પશ્ચિમમાં જતો પ્રત્યક્ષ આપણી આંખોથી દેખાય છે; પરંતુ આપણે શાળામાં થોડા દિવસ ભણીએ છીએ એટલે ત્યાંનો શિક્ષક આ વાતને સર્વથા અસત્ય ઠેરવે છે. તે કહે છે કે "સૂર્ય લેશ પણ ફરતો નથી, પરંતુ આ પૃથ્વીની સાથે તમે અને અમેજ પ્રતિકલાકે એક હજાર માઇલની પૂર્વ તરફ મુસાફરી કરીએ છીએ." વળી સબળ પ્રમાણો આપીને તે આ વાત એવી રીતે સિદ્ધ કરે છે કે, આપણે તેને અસત્ય ઠેરવી શકતા નથી. પાશ્ચાત્ય પ્રજાના જેવા વ્યવહારશાસ્ત્રમાં પારંગત થયેલા લોકોની દશા પણ આવીજ હોય છે. જે યુક્તિને અપૂર્વ કહીને તે આજે તેની પ્રશંસા કરે છે, તેનોજ થોડાં વર્ષો વ્યતીત થયા પછી તેઓ ઉપહાસ કરે છે-અર્થાત્ તે ભૂલભરેલી છે, એમ કબૂલ કરે છે. આ સંબંધે તારયંત્રનું ઉદાહરણ પૂરતું થઇ પડશે. જ્યારે તારયંત્રનું કામ પ્રથમ શરૂ થયું, ત્યારે એમ માનવામાં આવતું હતું કે, જ્યાં આગગાડીના પાટા હોય ત્યાં આગળજ તારનાં દોરડાં નાખી શકાય છે, કારણ કે તેમાં વિદ્યુદ્વાહક શક્તિ રહેલી છે; પરંતુ પાછળથી એક માણસે એવી શોધ કરી કે, જમીનમાંજ વિદ્યુદ્વાહક શક્તિ છે, માટે ગમે ત્યાં તારનાં દોરડાં નાખી શકાય છે. આથી આજે આપણે જોઇએ છીએ તે પ્રમાણે જ્યાં ત્યાં તાર શરૂ થઇ ગયા છે. આ પ્રમાણે પ્રથમની શોધનો ઉપહાસ થયો અને પાછલી શોધની પ્રશંસા થવા લાગી.

તાત્પર્ય એ છે કે, ભૂતકાળમાં થયેલી શોધો આપણને અપક્વ લાગે છે; અને વર્તમાન સમયની શોધો ઉત્તમ અને પક્વ લાગે છે. વળી પાછી તેથી પણ આગળ વધેલી શોધો થાય છે, કે હાલની શોધોનો દરજ્જો ઘટી જાય છે. નિશ્ચયોની ફેરફારીની પરંપરા પણ સર્વ મનુષ્યોની પાછળ આ પ્રમાણેજ લાગી રહી છે.

જો કોઇ મનુષ્ય મૃત્તિકાને લઈને મોંમાં નાખે તો તે સ્વાદરહિત લાગે છે. આથી તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વાદ નથી એમ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ ખરૂં જોતાં જગતમાં જેટલા રસ છે, તે સર્વ તેમાંજ ભરેલા છે. એક ચિચુડો લઇને મોંમાં નાખવામાં આવે તો તે ખાટો લાગતો નથી; પરંતુ તેનેજ જમીનમાં રોપવામાં આવે તો તે પૃથ્વીમાં રહેલા સર્વ રસોનું પૃથક્કરણ કરીને તેમાંથી કેવળ ખાટા રસનુંજ શોષણ કરે છે. આ ખાટો રસ કેવળ આમલીમાં આવે છે; એટલુંજ નહિ, પરંતુ પાંદડાંમાં સુદ્ધાં તે ઓતપ્રોત થઇ રહે છે. શેરડીનો સાંઠો ફક્ત મીઠોજ રસ શોષીને ઉપર લઈ જાય છે; મરચાંનું બી તીખો રસ શોષીને મરચાંનું પોષણ કરે છે; કાચકો કડવોજ રસ શોષીને વૃદ્ધિંગત થાય છે.

આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રત્યેક બીજના અંગમાં પૃથ્વીના સર્વ રસોનું પૃથક્કરણ કરીને એક એક વિવક્ષિત રસ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ છે. પૃથ્વીને જમીન કહો કે માટી કહો, કિંવા જડ વસ્તુ કહો; પરંતુ સર્વ રસો તેમાં ભરેલા છે. એથીજ સંસ્કૃતમાં એને 'રસા' એવું અન્વર્થક, ગુણવિશિષ્ટ અને વ્યાપક નામ પ્રાપ્ત થયું છે.

બીજું ઉદાહરણ રંગનું લ્યો. વાદળી અને પીળો રંગ મળીને લીલો રંગ થાય છે; કિરમજી અને શુભ્ર રંગ મળીને ગુલાબી રંગ થાય છે; પીળો અને લાલ મળીને નારંગી રંગ થાય છે; આ પ્રમાણે રંગોની ઉત્પત્તિ કહી શકાય છે; પરંતુ શુક્લવર્ણ અન્ય કોઇ પણ રંગના મિશ્રણથી થાય છે, એવી કલ્પના સુદ્ધાં મનમાં આવી શકતી નથી. વાસ્તવમાં સર્વ રંગોનું મિશ્રણ એજ શુભ્ર રંગ છે.

સર્વ રંગોના પ્રમાણસર મિશ્રણથી શુભ્ર રંગ તૈયાર થાય છે, એ વાત સર્વાંશે સત્ય છે. તડકાનો રંગ સફેદ દેખાય છે; પરંતુ તેમાં પાસાદાર કાચનું લોલક મૂકવામાં આવે તો સૂર્યકિરણોનું પૃથક્કરણ થઇ તેમાંથી લાલ, પીળો, જાંબુડી ઇત્યાદિ સાત રંગો બહાર નીકળે છે; એમ હાલના સાધારણ વિદ્યાર્થીઓ પણ જાણે છેજ. આ પરથી તડકાનો શુભ્ર વર્ણ પણ ભિન્ન ભિન્ન અનેક રંગો મળીનેજ થયો છે, એ વાત લક્ષમાં આવે છે. આજ વિચારને જો આગળ વધારવામાં આવે તો આકાશ એટલે કાંઇ નહિ એમ જે આપણે સમજીએ છીએ, તે સમજ પણ ભૂલભરેલી જણાય છે; અને 'આકાશ એટલે સર્વ વસ્તુ' એવી આપણુને પ્રતીતિ થાય છે.

હવે પ્રકાશ અને અંધારૂં એટલે શું? એક મનુષ્ય ભરમધ્યાહ્ન-કાળે એક ઓરડીમાં બેસીને પુસ્તક વાંચે છે, અને બીજો બહારથી આવે છે તે તેની સાથે અથડાઇ પડે છે. જે પ્રકાશ એકની દૃષ્ટિને લેશ પણ દેખાતો નથી, તે અન્યને પુસ્તક વાંચવાને પૂરતો થઇ પડે છે. અંધારી રાત્રિમાં આપણુને લેશ પણ દેખાતું નથી અને ઘુવડાદિ પક્ષીઓ તે સમયે આનંદથી વિહાર કરે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેજ તેનો દિવસ હોય છે અને આપણો દિવસ તે તેની રાત્રિ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, આપણે જ્યાં પ્રકાશ નથી એમ કહીએ છીએ ત્યાં પ્રકાશ હોવોજ જોઇએ. આપણી જોવાની શક્તિના પ્રમાણ કરતાં જો અધિક પ્રકાશ હોય તો તે પણ આપણુને દેખાતો નથી અને કમી હોય તો તે પણ દેખાતો નથી. અધિક પ્રકાશને જોતાં 'આંખો ઝાંખ મારી જાય છે' એમ આપણે કહીએ છીએ; એટલુંજ માત્ર અંતર છે. શીતળતા અને

ઉષ્ણુતાની વાત પણુ આવીજ છે. ત્રણુ પાત્રો લઇ એકમાં હાથ દાઝી જાય એવું ગરમ પાણી ભરવું, બીજામાં હાથ અકડી જાય એવું શીતળ પાણી ભરવું તથા ત્રીજામાં સમશીતોષ્ણુ પાણી ભરવું. એ પછી એક મનુષ્યને ગરમ પાણીના પાત્રમાં હાથ નાખવાનું કહેવું અને બીજાને શીતળ પાણીમાં હાથ નાખવાનું કહેવું. પછી જ્યારે પાણીમાં હાથ રાખવા અસહ્ય થઇ પડે, ત્યારે બન્નેને પેલા સાધારણુ પાણીના પાત્રમાં પોતાના હાથ બોળવાને કહેવું. આથી એક કહેશે કે "આ પાણી તો ઠંડું છે" અને બીજો કહેશે કે "આ પાણી ગરમ છે." આમ પાત્રમાં પાણી એકજ પ્રકારનું હોવા છતાં એકને તે શીતળ અને બીજાને ઉષ્ણુ લાગે છે, જેથી શીતળતા અને ઉષ્ણુતા વચ્ચેનો ભેદ પણુ કયાંસુધી સત્ય છે તે સહજ ધ્યાનમાં આવશે.

મોટા મોટા વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ ગહન વિચાર કર્યા પછી જે વ્યાખ્યાઓ ઠરાવી છે તે પણુ કેટલે અંશે સત્ય છે? 'જેને સ્થિતિ માત્ર છે, પરંતુ પરિમાણુ નથી તેને બિંદુ કહેવામાં આવે છે.' આનો અર્થ શું? અને આવી કોટિનું બિંદુ અસ્તિત્વમાંજ કયાંથી હોઇ શકે? બિંદુ ગમે તેટલું સૂક્ષ્મ હોય તોપણુ તેને પરિમાણુ તો હોવુંજ જોઇએ. બિંદુ સૂક્ષ્મ હશે તો સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રવતી તેનું પરિમાણુ કાઢી શકાશે; માટે પરિમાણુ તો હોવુંજ જોઇએ. પરિમાણુ જો ન હોય તો બિંદુનું અસ્તિત્વજ શી રીતે માની શકાય? આજ સ્થિતિ રેષાની વ્યાખ્યાની પણુ છે. 'જેને માત્ર લંબાઈ છે પણુ પહોળાઈ નથી.' આ લક્ષણુ લક્ષમાં રાખી રેષા શી રીતે કાઢવી? ગમે તે પાતળી રેષા હોય તોપણુ તેને ગર્ભ તો હોવાનોજ, અને તેની બન્ને બાજુએ હદ તો હોવાનીજ. જ્યાં ત્યાં આવોજ ગુંચવણુભરેલો પ્રકાર ચાલી રહ્યો છે. પ્રત્યેક દિવસે આપણે સૂર્યને આપણી આંખોવતી જોઇએ છીએ; પરંતુ આપણે જ્યાં તેને જોઇએ છીએ, ત્યાં તે હોય છે કે? જો એકાદ હોંશિયાર ગોલંદાજ સૂર્ય તરફ નિશાન તાકીને એક તોપનો ગોળો છોડે તો તે સૂર્યને છોડીને કોટયવધિ યોજનો દૂર કયાંનો ક્યાંય ચાલ્યો જશે! કારણ કે સૂર્યનું ખરૂં સ્થાન અને આપણુને જે કિરણો દૃશ્ય થાય છે તેની વચ્ચે–વાતાવરણુમાં કિરણોનું વક્રીભવન થાય છે તેથી કરીને–અષ્ટાદશ અંશનો ફરક છે.

હવે જન્મની પૂર્વેના બીજનું–શૂન્યનું દૃષ્ટાંત લ્યો. શૂન્યમાંથી બાલ્ય, બાલ્યમાંથી તારુણ્ય, પછી વૃદ્ધાવસ્થા અને તે પછી પુનઃ શૂન્ય કિંવા બીજ, આ પ્રમાણે સૃષ્ટિનો ક્રમ ચાલે છે. અહીંઆં એક વાત

ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ કે, શૂન્ય એટલે વસ્તુનો સર્વથા અભાવ નહિ, પરંતુ શૂન્ય એટલે વસ્તુની મૂળ (બીજ) અવસ્થા; માટે આકાશ એટલે 'કાંઇ નહિ' એમ નથી, પરંતુ આકાશ પ્રત્યેક વસ્તુનું બીજ છે-અનેક બીજોનો સંગ્રહ એ આકાશ છે. ધાન્યના બીજનો ભંડાર જે પ્રમાણે કણમાં છે, તે પ્રમાણે પ્રાણીઓના બીજનો ભંડાર આકાશમાં છે. કોઇ પણ વસ્તુનો કદી પણ આત્યંતિક નાશ હોતો નથી. બ્રહ્માંડ એ સર્વ રૂપાંતરોનું બજાર છે; છતાં કોઇ પણ વસ્તુ આપણી દૃષ્ટિમર્યાદાથી અતીત થાય છે, એટલે અજ્ઞાનને લીધે આપણે તેને નાશ પામેલી માનીએ છીએ.

બરફનું પાણી થાય છે; પાણીની વરાળ બને છે; વરાળમાંથી મેઘ-વૃષ્ટિ થાય છે; તેમાંથી પાછી નદી બને છે; નદીઓમાંથી સમુદ્ર બને છે; અને સમુદ્રમાંથી પુનઃ બરફની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે સૃષ્ટિચક્ર ફર્યાજ કરે છે. બરફનો નાશ એટલે પાણીની ઉત્પત્તિ અને પાણીનો નાશ એટલે વરાળનો જન્મ. વરાળ આપણી દૃષ્ટિમર્યાદાથી બહાર જાય છે, એટલે આપણે પાણીનો નાશ થયો એમ કહીએ છીએ; પરંતુ નાશ કોઇ પણ વસ્તુનો થતોજ નથી.

આપણી ચારે બાજુએ આવેલા સંશયસાગરનો વિસ્તાર કેટલો અગાધ છે, તેની થોડીક કલ્પના આપણા મનમાં આવે એટલા માટે આટલા વિસ્તાર સાથે તેનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે; પરંતુ આ પ્રમાણે જો કોઇ પણ વ્યાખ્યા સત્ય ન હોય તો પછી સત્ય શી વસ્તુ છે? અને આપણે કયી સત્ય વસ્તુમાંથી સુખની પ્રાપ્તિ કરવી? એવો પ્રશ્ન સહજ ઉદ્‌ભવે છે.

જીવની સર્વ ખટપટ અને દોડાદોડ એકમાત્ર સુખને અર્થેજ હોય છે; છતાં 'સુખ' એ શી વસ્તુ છે, કયે ઠેકાણે છે અને શું કરવાથી તે મેળવી શકાય છે; તેની તેને ખબર હોતી નથી અને તેવી ખબર મેળવવાનો વિચાર પણ તેના મનમાં આવતો નથી; તેથી તે બિચારો પૂર્વમાં જવું હોય અને પશ્ચિમનો રસ્તો પકડે છે. ઉપર જણાવ્યું તેમ એકથી બીજા અને બીજાથી ત્રીજા વિચાર અને નિશ્ચયને આધીન થતો જઇને વખતોવખત અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ કર્યા કરે છે; પણ મૂળ જે સુખની ધારણા-કે જે ધારણાની ખબર પણ તેને બરાબર હોતી નથી તે સ્થિર સુખ તો કશાથી તે મેળવી શકતો નથી. જગતના થોડા યા ઘણા પદાર્થો દુઃખે યા પાપે કદાચ તે મેળવી શકે છે, તોપણ બહુમાં બહુ તો માત્ર પ્રાપ્તિકાળેજ ક્ષણમાત્ર આનંદ આપ્યા પછી વિશેષની કામના-